

М.Е.САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН

ӘКІЯТЛАР

Шаттосиздат 1949

МӘКТӘП КӨТЕПХАНӘСЕ

М. Е. САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН

ӘКИЯТЛӘР

И. Гази тәрҗемәсе

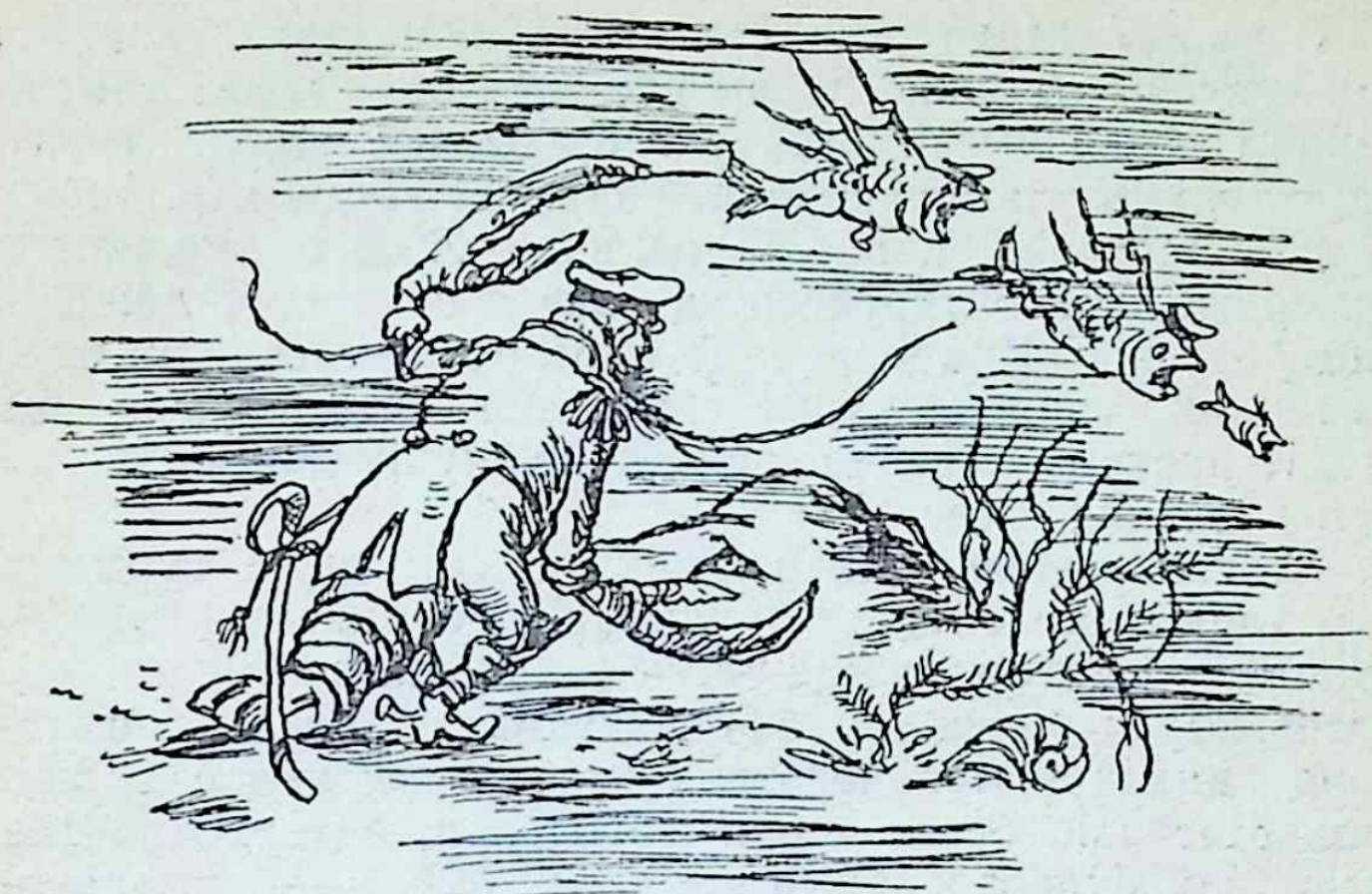
ТАТГОСИЗДАТ
ЯШЬЛӘР-БАЛАЛАР ӘДӘБИЯТЫ СЕКТОРЫ
КАЗАН 1949

Жаваплы редактор
А. ГУМЕРОВ

Рәсемнәрне художник
Р. СӘЙФУЛЛИН
әшләде

АКЫЛЛЫ БАШ ПИСКАРЬ

Булган, ди, бер пискаръ балыгы. Аның атасы да, анасы да бик акыллы булганнар, ди; елга суында әкренләп кенә озын гомер кичергәннәр, ди. Казанга эләкмәгәннәр, чуртанга тап булмаганнар. Улларына да шундый ук гомер теләп үлгәннәр. „Кара аны, улым, — дигән карт пискаръ үлгән чагында, — рәхәт яшисең килсә, ике күзең дүрт булсын“.

Яшь пискаръның акылы үзеннән зур булган, ди. Бервакытны ул шушы акылы белән уйлап-уйлап караган да күргән: кая гына борылмасын, барлык жирдә аңа мат. Су тулы зур-зур балыклар йөзеп йөриләр, ә ул барысыннан да кечкенәрәк; теләсә кайсы балык аны йотып жибәрә ала, ә ул берәүне дә йота алмый. Йота алмый гына түгел, йотуның кирәклеген дә аңламый. Кысла аны үзенә кайчысы белән урталай кисеп ташлый ала, су борчасы — аның сыртына кадалып, тенкәсен корыта ала. Хәтта үз ише пискарълар да тынгылык бирмиләр: аның озынборын тотканын күрделәр исә, көтү белән ташланалар да талый башлыйлар. Талап алалар да, үзара түбәләшергә тотыналар, озынборынны гына юкка өзгәләп бетерәләр.

Ә кеше? Нинди явыз жан бит ул кеше дигәнең! Мескен пискарьны юкка һәлак итү өчен нинди генә мәкерлекләр уйлап чыгармаган ул! Жылыммы кирәк, ятымәме, мурдамы һәм, ниһаять, кармак! Инде кармактан да мәгънәсезрәк нәрсә бармы икән? Жәп очына кәкре тимерчыбык эләктерелгән дә аңа я селәүчән, я чебен кидерелгән... Кидерелүе дә адәм рәтле түгел бит әле! Бөтенләй табигый түгел хәлдә дип әйтергә мөмкин! Ә бит пискарь дигәнең нәкъ менә шушы кармакка бик күп элэгүчән була.

Атасы картның аңа кармактан сак булу турында күп тапкырлар әйткәне булды. „Иң курыкканың кармак булсын!—ди торган иде ул.—Чөнки, кармак бик мәгънәсез корал булса да, без пискарьлар белән эш иткәндә никадәр мәгънәсезрәк булса, шул кадәр яхшырак. Мәсәлән, безгә чебен ыргыталар, әйтерсең безне сыйламак булалар; барып ябышуың булды—беттең, чебендә синең үлемен!“

Аннары карт үзенең бер тапкыр чак-чак кына казанга эләкмичә калуы турында сөйли торган иде. Ул көнне аларны артель белән ауларга чыкканнар. Елганы жылым белән аркылы бүлеп алганнар да шул килеш ике чакрымлап су төбеннән өстерәгәннәр дә өстерәгәннәр. Шул вакыт коточкыч күп балык эләккән! Чуртаннармы дисең, алабугалармы, чабаклармы, кызыл канатлармы, эт балыкларымы, хәтта юшкынга күмелеп яткан ялкау корбан балыкларына хәтле елга төбеннән актарып чыгарганнар! Ә пискарьларның хәтта исәбе-хисабы булмаган. Елга төбеннән өстерәп килгән чакта карт пискарь шул хәтле курыккан,—моны сөйләп тә, язып та бетерерлек түгел. Өстерәп баралар, кая алып баралар,—белми карт пискарь. Бер ягында—чуртан, икенче ягында—алабуга; менә хәзер-хәзер я тегесе, я бусы тотып ашар, дип уйлый ул, ә тегеләр—тимиләр... „Ул вакытта, туганкай, ашау кайгысы түгел иде шул“.—Барысының да уенда бер генә нәрсә булган: үлем сәгәте житте. Ничек һәм ни өчен житкән бу үлем сәгәте—берәү дә белмәгән. Менә бервакытны жылымның очларын бер-беренә якынайта башлаганнар, яр буена өстерәп чыгарганнар да жылым койрыгындагы балыкларны үләнгә бушатырга тотынганнар. Менә шунда ул уханың нәрсә икән белеп алган. Ком өстендә ниндидер бер кызыл нәрсә жилфердәп тора икән; үзеннән

соры төтен күтәрелә икән; шундый эссе булган, карт пискаръ шундук элсерәп төшкән. Болай да сусыз эше харап, ә анда эссе бәрәп тора... Ишетә бу: „ут“ дип сөйләшәләр. Ә ут өстенә ниндидер кара әйбер куелган, ә аның эчендәге су, өермә вакытындагы күл суы кебек, үрле-кырлы сикерә. Сөйләшәләр: бу „казан“ диләр. Аннары: „сал балыкны казанга“—„уха“ булыр, ди башлаганнар. Тотынганнар балык халкын казанга тутырырга. Балыкчы ала икән дә чапылт балыкны казанга—теге әүвәле чумып китә икән, аннары, тилергән шикелле, өскә атылып чыга икән, аннары яңадан чума икән—чума да тынып кала икән. Янәсе, „уха“ны татыган була икән балык. Башта, сайлап-нитеп тормастан, салганнар да салганнар, аннары бер балыкчының күзе карт пискаръга төшкән: бу бармак башы хәтле балыктан ухага нинди файда булсын! Үссен берәз елгада, дигән. Койрыгынан тотып, тегене суга жибәргән. Ул да тинтәк түгел бит, сыпырткан тизрәк өйгә. Чабып кайтып керсә, ни күрсен, хатыны ни үле, ни тере килеш оясыннан карап тора икән...

Карт пискаръ уханың нәрсә һәм нидән икәннен шул вакыт нихәтле генә аңлатмасын, ләкин бүгенгә хәтле уханы аңлап житүчеләр елгада бик сирәк әле.

Әмма ул, малай, пискаръны әйтәм, әтисенең сабакларын бик яхшы отып калды һәм мыгына бөтереп куйды. Аң-белемле уртача либераль пискаръ иде ул, бу дөньяда тормыш сөрү, чебен йоту кебек, ансат түгел икәннен белә иде. „Ике күзең дүрт булсын, — диде ул үз-үзенә, — югыйсә каптың куйдың булыр“. Һәм шулай гомер кичерергә тотынды. Иң әүвәл ул үзе өчен оя уйлап тапты, бу ояга аңардан бүтән берәү дә керә алачак түгел иде. Ел буге борыны белән шушы ояны казыды ул. Шушы бер ел эчендә, әле юшкын эчендә кунып, әле су әреkmәне астында, әле кыяк арасында төн үткәреп, нихәтле куркынычлар кичерде ул. Ахырда, әйбәтләп казып бөтерде. Шундый чиста, шундый аккурат, — нәкъ менә үзе сыярлык кына. Аннары, үзенең торагы турында болай карар итте: төнлә белән, барлык кешеләр, жанварлар, кошлар, балыклар йоклаган чакта мацион¹ ясармын, ә көндез — ояма посармын да дерелдәп утырыммын. Ләкин бит ни итсәң дә ашарга-эчәргә кирәк, ә ул жа-

¹ Мацион — йөрергә чыгу.

лованье алмый, хезмэтчеләр тотмый, шуңа күрә мондый нияткә килде: төш вақытында, барлык балыклар тамакларын туйдырып бетергәч, берәзга оямнан чыгып йөрермен, һәм, ходай насыйп итсә, бәлки, бер-ике чебен-черки дә тотып кайтырмын. Ә инде тотып кайта алмасам, ач килеш булса да ояма посып, тагын дерелдәп утырырмын. Чөнки, тук карын белән үлеп китүгә караганда, ашамый-эчмичә булса да, яшәгәнәң яхшырак.

Һәм шулай итә дә ул. Төнлә мационга чыга, ай нурында коена, ә көндезләрен, оясына посып, дерелдәп утыра. Тик төш вақытларында гына, тамак ялгап булмасмы дип, чыгып кергәли,—ләкин төш вақытында нәрсә тотып булсын соң! Ул вақытта озынборын да, бөркүгә чыдый алмыйча, яфрак астына яшеренә, кортлар да каеры астына кереп яталар. Су эчә дә безнең пискарь — шуның белән эшенә бетте. Көннәр буе оясында ята, төннәрен рәтләп йокламый, туйганчы ашый алмый һәм башында һаман бер уй: бүгенгә исән, ох, иртәгә ни булыр?

Гөнаһ шомлыгына каршы, йокымсырап-нитеп киткән чакларында, төш күрә иде ул: имештер, аның отыш билеты бар икән, шул билетка ул ике йөз мең сум откан икән. Сөөнеченнән үзен-үзе белештермичә, икенче ягына борылып ятканда, ни күрсен: танавы яртылаш оядан чыгып тора... Шул вақыт берәр чуртан кисәге якын тирәдә булган булса, нишләр идең! Оясыннан тартып чыгарган булыр иде ул аны!

Бервақыт уянып китте дә күрде безнең пискарь: нәкъ аның оясы каршында кысла тора. Сөяк күзләрен аңа таба акайткан да, сихерләнгәнсыман, һичбер хәрәкәтсез тора да тора. Мыеклары гына агымда кыймылдыйлар. Шул вақытта курыкканын белсәгез! Төштән алып кичкә кадәр, караңгы төшкәнче, кысла аны шулай сагалап торды, ә ул дерелдәде дә дерелдәде.

Икенче тапкыр, таң алдыннан оясына кайтып, инде рәхәтләнеп йоклыйм дигәндә генә, караса, чуртан, каян килеп житкәндер, ояның янында ук тешләрен шалт-шолт иттереп тора. Ул да безнең пискарьны көн буе сагалап торды, әйтерсең лә аны күрүдән тамагы тук булды. Ә ул исә чуртанны да алдады: чыкмады оясыннан, һәм вәссәлам.

Андый хәлләр бер генә түгел, ике генә түгел, ә көн саен диярлек булып тора иде. Һәм көн саен ул,

дер-дер калтырап, жиңеп чыга иде, һәм көн саен әйтә иде: аллага шөкер! Исән!

Ләкин ул гына аз: безнең пискаръ өйләнмәде, балалары булмады, ә атасының семьясы бик зур иде аның. Ул болай фикер йөртте: әтигә тормыш итү уен булган! Ул заманнарда чуртаннар да йомшак күңеллерәк булганнар, алабугалар да безнең шикелле вак-төяккә кызыкмаганнар. Ә инде бер тапкыр ул ухага элгә язган икән, анда да коткаручы бер карт табылган! Хәзерге заманда, елгаларда балык бетә башлаганнан бирле, пискарлар да кеше рәтендә йөри башладылар. Кая инде монда семья асрау, үзең гомер итә алсаң да бик әйбәт!

Шулай, дер-дер килеп, акыллы баш пискаръ йөз елдан артык гомер итте. Дус-ишләре дә булмады, туган-тумачалары да, үзе дә берәү янына да бармады, аңа да килмәделәр. Карта да уйнамады, арагы да эчмәде, тәмәке дә тартмады, чибәр кызлар артыннан да йөрмәде — бар белгәне дерелдәү дә уйлау булды: аллага шөкер! әлегә исән!

Хәтта чуртаннар булып чуртаннар да аны мактадылар: барлык балык менә шулай яшәсә, елгада гажәп тыныч булыр иде! Ләкин алар моны юри генә әйтәләр иде: янәсе, мактау ишеткәч, ялт итеп килеп чыгар да әйтер: менә ул мин! дияр. Шунда аны тотып алырбыз! Тик ул мондый тозакка да эләкмәде, ә тагын һәм тагын бер тапкыр үзенә акыллылыгы белән дошманнарының мәкерлеген жиңеп чыкты.

Йөз ел яшәгәннән соң тагын күпме гомер үткәндер, анысы билгесез, тик беркөнне акыллы баш пискаръ үлем түшәгенә ятты. Ята оясында һәм уйлый бу: аллага шөкер, әтием-әнием шикелле, мин дә үз үлемем белән үләм. Һәм шунда ул чуртаннарның сүзен исенә төшерде: барлык балыклар да шушы акыллы баш пискаръ кебек яшәсәләр икән, дигәннәр иде бит алар. Туктале, әгәр чынлап та шулай булса, ни булыр иде икән?

Һәм ул үзеннән зур акылы белән уйга талды, һәм шул вакыт аңа кемдер пышылдап әйткән кебек булды: шулай була калса, бөтен пискаръ токымы корган булыр иде!

Чөнки, пискаръ токымы үрчесен өчен, башлап торып семья кирәк, ә аның семьясы юк. Ул гына аз: пискаръның семьясы ныгысын һәм үрчесен өчен,

аның членнары таза һәм сәламәт булсын өчен, алар оя эчендә түгел, бәлки су гизеп тәрбияләнергә тиешләр; менә ул ояда, караңгыда ятып сукуыраеп бетте. Пискарьларның тамаклары тук булырга, жәмәгатьчелектән читләшмәскә, бер-беренә кунакка йөрешергә, бер-береннән яхшылыкка һәм бүтән затлы сыйфатларга өйрәнергә тиешләр. Тик шундый тормыш кына пискарьлар токумын яхшыртачак, аларга вагаерга һәм ыбырчыбырга әверелергә комачаулаячак.

Куркудан котлары алынып, ояларында дер-дер итеп утыручы пискарьлар гына лаеклы гражданныр булып санала алалар, дип уйлаучылар ялгышалар. Юк, алар гражданныр түгел, иң әйбәт дигәндә, файдасыз пискарьлар гына алар. Андыйлардан бүтәннәргә ни жылы, ни суык, ни дәрәжә, ни дәрәжәсезлек, ни дан, ни дансызлык... яшиләр шунда, бушка урын биләп, икмәк черетеп.

Бу хәл шул хәтле ачык булып күз алдына килеп басты аның, тыеп булмаслык бер теләк уянды аңарда: туктале, оямнан чыгыйм да елганы егетләрчә бер гизеп кайтыйм, дип уйлады ул. Ләкин уйлап та бетермәде, шундук тагын куркуга төште. Һәм дерелди-дерелди үлә башлады. Гомер буге—дер-дер итте, үлгәндә дә—дер-дер итә.

Ялт итеп үзенең бөтен гомере күз алдыннан үтеп китте. Нинди куанычы булды соң аның? Кемнең кайгысын уртаклашты ул? Кемгә яхшы киңәш бирде? Кемгә жылы сүз әйтте? Кемне сыендырды, тәрбияләде, яклады? Аның турында кемнең ишеткәне бар? Аның дөнъяда яшәвен кем хәтергә алыр?

Һәм барлык шушы сорауларга аңа: һичкем, һичберәүгә, дип җавап бирергә туры килде.

Аның яшәве яшәү булмады—дер-дер калтырану гына булды. Хәтта менә хәзер дә: үлем борын төбендә генә, ә ул һаман дерелди, үзе дә белми нигә дерелди торгандыр. Оясында караңгы, кысан, борылырга да урын юк. Кояш нуры да төшми, жылы да керми. Һәм менә ул хәлдән тайган килеш шул юеш караңгылыкта ята: үзе сукуыр, беркемгә кирәге юк, файдасыз тормыштан кайчан ач үлем коткарыр мине? дип көтеп ята ул.

Ишетә: аның оясы яныннан бүтән балыклар үтеп-үтеп китәләр—бәлки, аның шикелле үк, пискарьлар

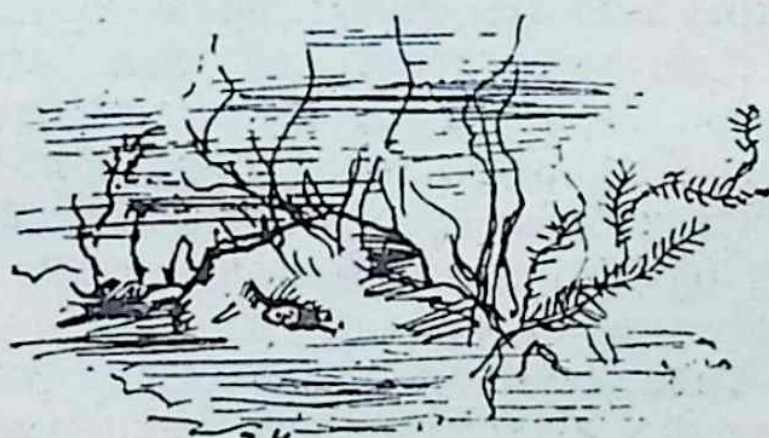
үтэләрдер — ләкин берсе дә аның белән кызыксынмый. Берсенен дә сорарга башына килми: туктале, акыллы баш пискаръ әйтмәсме икән, ничек итеп йөз елдан артык гомер яшәргә аның башы җитте икән, ничек аны чуртан йотмады икән, кысла үзенен кайчысы белән ничек кисеп ташламады икән, ничек балыкчы кармакка эләктермәде икән? Йөзеп яныннан үтә бирәләр, бәлки әле шушы ояда акыллы баш пискаръның үлем түшәгендә ятканын белми дә торганнардыр?

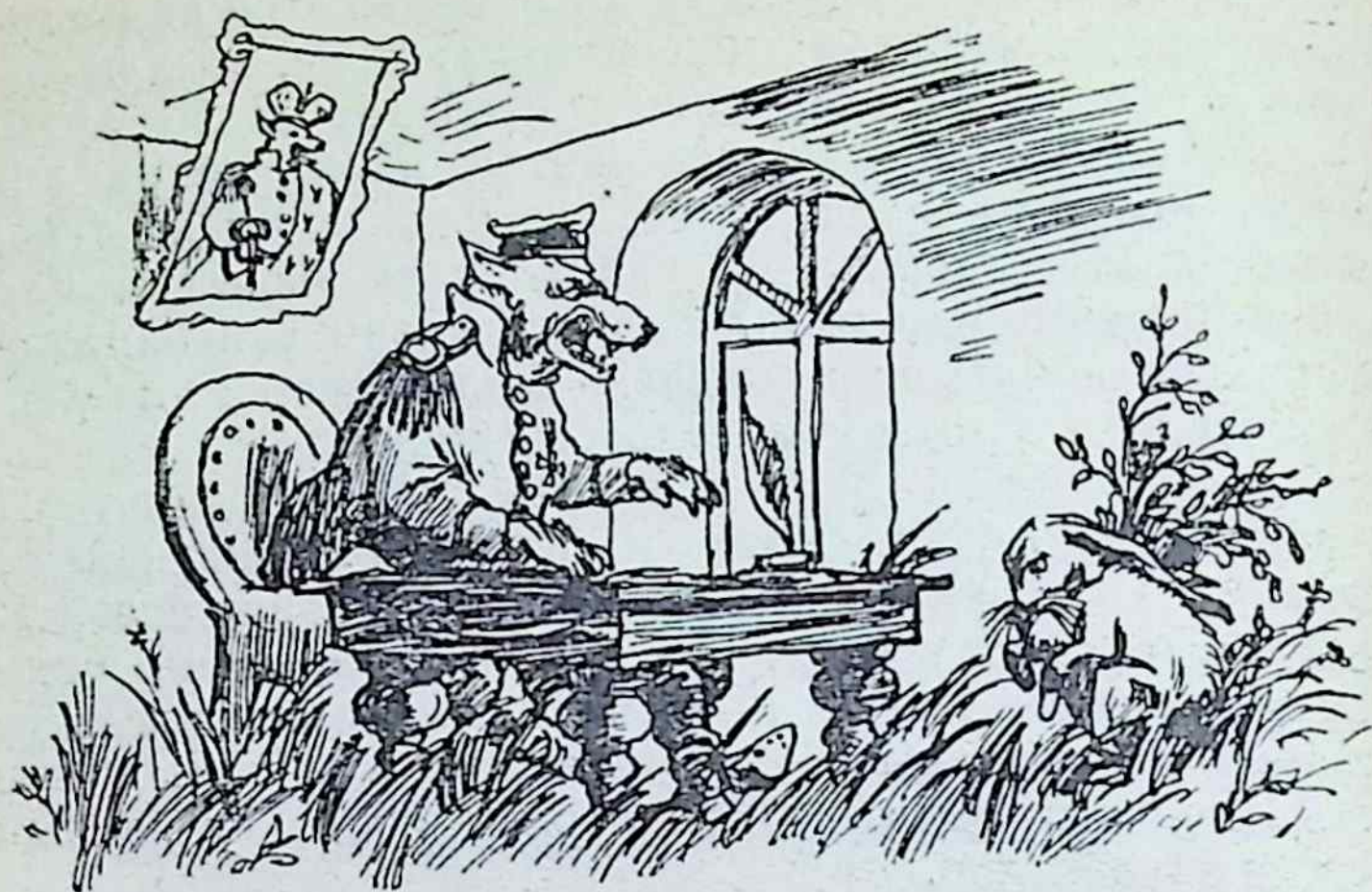
Иң үкенечлесе шул: аны акыллы баш дип телгә алучы да юк. Тик болай гына диләр: ишеткәнегез бармы сезнен бер ашамый-эчми торган, берәү белән дә аралашмый, берәү белән дә кунакка йөрешми, бары тик үзенен шыксыз жанын гына саклый торган аңгыра башны? Күпләр аны туп-туры ахмак һәм тинтәк дип атыйлар һәм: андый диваналарны ничек су йотмый дип гажәпләнәләр.

Шулай уйлана-уйлана, йокымсырый иде ул. Ягъни, йокымсырау гына түгел, бөтенләй аңын ук югалтып бара иде. Колак төбендә үлем алды тавышлары яңгырый, бөтен тәне ойый башлады. Һәм шул вакыт ул тагын элекке кызыктыргыч төшен күрдә. Имештер, ул ике йөз мең сум откан икән, буге ярты аршынга җиткән икән һәм инде үзе чуртаннарны йотып йөри, имеш.

Шушы төшне күргән арада, аның танавы әкрәнләп оясыннан бөтенләй чыкты да куйды.

Һәм кинәт ул күздән югалды. Ни булды аңа — чуртан йоттымы, кысла үзенен кайчысы белән кисеп аттымы, яки ул, үз әжәленнән вафат булып, өскә калкып чыктымы, — бу өшнең шаһитлары булмады. Дөрөсрәге — үзе үлгәндер, чөнки үлеп бара торган авыру пискаръны, җитмәсә тагын акыллы баш пискаръны, нинди чуртанның йотасы килсен?

ҮЗЕН АЯМАУЧЫ КУЯН

Шулай бөр тапкыр куян бүре алдында гаепкә калды. Бүре оясыннан ерак та түгел бер жирдән чабып узган вакытта, бүре аны күрде дә: куянкай! туктае, жанкисәгем! — дип кычкырды. Ә куян кая ул туктау, тагын да катырак жилдертә башлады. Бүре аны өч сикерүдә тотты да әйтте: беренче кычкыру белән үк туктамаган өчен, менә сиңа минем карарым: мин сине үлем жәзасына хөкем итәм. Ләкин хәзергә мин тук, хатыным да тук, бер биш көнлек запасыбыз да бар, шул сәбәпле, син менә шушы куак астында үзеннең чиратыңны көтеп утыр. Бәлки әле, мин сине... ха-ха... гафу да итәрмен!

Куак астында арт тәпиләрендә утыра куян, селкенми дә. Бары тик бер генә нәрсә турында уйлый: ничә тәүлек һәм ничә сәгатътән соң үләрмен икән, ди. Бүре оясына таба карап куйгалый, ә аннан бүре күзе, ялт-йолт итеп, аңа карап тора. Ә кайвакытларда тагын да яманрак: бүре, үзенен хатыны белән килеп чыга да, алан буйлап куян яныннан арлы-бирле йөри башлый. Куянга карап алалар да, бүре үзенен хатынына бүре телендә нәрсәдер әйтә, һәм икесе дә хахылдап көлешә башлыйлар. Балалары да аларга

тагылып йөри; шаярышып, аның янына чабып киләләр дә, куянга сарылалар, тешләрен шалт-шолт шакылдаталар... Ә куянның жаны үч төбенә кача!

Хәзерге шикелле, бервакытта да тормышны яратканы юк иде аның. Йорт жанлы куян иде ул, бер тол куян хатынының кызына күз салган иде, өйләнергә теләгән иде. Бүре аның жылкәсеннән китереп тотканда, нәкъ әнә шул үзенә кәләше янына чабып барган чагы иде аның. Зарыгып көтә булыр инде аны, хыянәт итте миңа юньсез, дип уйлый булыр. Бәлки, көткәндер, көткәндер дә бүтән берәү белән... яратыша башлагандыр. Бәлки, куаклар арасында күңел ачып йөргәндә, бүре тырнагына эләккәндер.

Мескен куян шулай дип уйлай да күзләреннән мөлдерәп-мөлдерәп яшьләр ага. Барып чыкмады куяның хыяллары. Өйләнергә исәп итеп, самовар алды, яшь хатын белән бергә шикәрләп чәй эчү турында хыялланды, һәм шуларның бөтенесе урынына — менә кая килеп капты! Үләргә ничә сәгать калды икән соң әле?

Шулай бер тапкыр төнлә белән йокымсырап утырганда, төш күрдә ул: имештер, бүре аны махсус эшләр буенча түрә итеп үз янына алган, ә үзе, куян ревизияләр ясап йөргән арада, аның хатыны янына кунакка килә... Кинәт кемдер кабыргасына төрткән кебек булды аның. Борылып караса, исе китте — кәләшенә энесе килгән.

— Кәләшен үлем түшәгендә ята, ди ул аңа. — Синең нинди бәлагә элэгүенә ишетүгә сәгате-минуты белән авыруга сапты. Хәзер бөтен уе бер генә нәрсәдә: шулай ук, үземнең бәгырь кисәгем белән бәхилләшмичә, үлеп китәрменме икәнни! ди.

Бу сүзләрен тыңлаган чакта, тоткындагы куяның йөрәге телем-телем телгәләнде. Ник болай булды әле? Нинди эшләре өчен мондый аяныч язмышка тап булды ул? Яшеренеп яшәмәде, революцияләр ясап маташмады, корал күтәрәп чыкмады, үз эше белән генә бара иде бит — шуның өчен үләргә тиешме? Үлем! Уйлап кына карагыз, сүзе дә аның нинди! Үзе генә үлсә әле бер хәер, кәләше дә бит. Аның гаебе нәрсәдә инде? Мин юньсезне жаны-тәне белән яратуында гына. Хәзер аның янына атылып кайтып керәсе иде дә, алгы тәпиләрең белән колакларыннан тотып, башынан

сыйпый-сыйпый, иркәлисе иде үзен. Кәләшенең энесе әйтте шул вакыт:

— Әйдә качабыз!

Бу сүзне ишеткәч, тоткындагы куян бөтенләй үзгәрәп китте. Чабырга эзерләнгәндәй, йомарланып, колакларын аркасына салды. Менә хәзер-хәзер атылып китәр дә, эзен дә күрми калырсың кебек. Бу минутта аңа бүре оясына карамаска кирәк иде, ә ул карады. Йөрәге өзелеп төште куянынң.

— Кача алмыйм, — диде ул, — бүре кушмады.

Ә бүре исә моның бөтенесең дә күрәп, ишетеп торды һәм үзенең хатыны белән бүре телендә пышын-пышын сөйләште: куянын яхшылыгы өчен мактады булса кирәк. Кәләшенең энесе тагын:

— Әйдә качыйк! — диде.

— Кача алмыйм, — дип кабатлады куян.

Кинәт бүре жикереп жибәрде:

— Нәрсә чыштын-пыштын киләсез анда сез, нинди явызлык корасыз?

Куяннарынң котлары алынды. Каенесе дә килеп капты бит! Часовойларны качарга димләгән өчен, кагыйдә буенча, нинди жәза тиеш әле? Ах, куян кызы, куян кызы, кияүсез дә, энесез дә каласың бит, — бүре белән бүре хатыны икесендә тотып ашыйлар бит!

Аңнарына килделәр куяннар, ә бүре белән бүренең хатыны аларның каршында тешләрен шакылдатып торалар, караңгыда икесенең дә күзләре фонарь шикелле яна.

— Без, ваше благородие, ни, болай гына... Үзара гына... якташ килгән, хәлемне белергә! — диде тоткындагы куян, ә үзенең куркудан коты алынды.

— Болай гына имеш! Беләм мин сезне! Авызыгызга бармак каптырсаң, тешләп өзәрсез! Сөйләп бирегез, эш нәрсәдә?

— Эш шунда, ваше благородие, — дип сүзгә кысылды кәләшенең энесе, — минем сеңелем, ә аның кәләше, үлем түшәгендә ята, үтенә синнән, бәхилләшергә жибәрә алмассыңмы аны?

— Һм... Кәләш үзенең егетен ярата икән, бу бик яхшы — диде бүре хатыны. — Димәк, куян балалары күбрәк булачак, бүреләргә азык артачак. Без дә менә ирем белән яратышып торабыз, безнең дә балаларыбыз күп. Нихәтлесе читтә йөри, ә дүртесе хәзер дә

үзебез белән тора. Бүре, сиңа әйтәм! Жибәрәбезме әллә кияүне, кәләше белән бәхилләшеп килсен.

— Аны бит берсекөнгә ашарга тәгаенләгән идек...

— Ваше благородие, мин килеп житәрмен... Мин ялт итеп әйләнәп кайтырмын... мин бит... валлаһи менә, килеп житәм! — дип, кабаланып сөйли башлады куян, һәм ялт әйләнәп кайтачагында бүре шик тотмасын өчен, шундый егетләр төсенә керде, бүре булып бүре аңа сокланып карап куйды һәм болай дип уйлады: „солдатларым менә шундый булса иде минем!“

Ә бүре хатыны уйга калып әйтте:

— Кара син аны! Куян бит, ә үзенә хатынын ярата!

Нишләмәк кирәк, куянын побывкага жибәрергә риза булды бүре, ләкин нәкъ вакытына кайтып житүне шарт итеп куйды. Ә кәләшенә энесен үзендә амәнәт итеп калдырды.

— Әгәр ике тәүлектән соң иртән сәгать алтыга кайтып житмәсәң, — диде ул, — сиңең өчен аны тотып ашармын; ә кайтып житсәң, икегезне дә ашармын, бәлки... ха-ха... гафу итеп тә куярмын!

Атылган ук шикелле, тонды гына куян. Шундый чаба, күз иярми үзенә. Тау очраса — тауны ике генә сикерә: елга очраса, — сайрак урынны да эзләп тормый, туп-туры йөзеп кереп китә; сазлык очраса — түмгәктән түмгәккә генә аттыра. Уен түгел. Нихәтле жир кайтырга кирәк бит, кайтып мунча керергә, өйләнергә („әлбәттә, өйләнәм!“ дип уйлап кайта ул), аннары, бүренә иртәнге ашына өлгерү өчен, кире чабып килергә кирәк...

Аның тиз чабуына хәтта кошлар да таңга калдылар — үзара сөйләшәләр: „Московские ведомости“¹ газетасында әнә язалар, янәсе, куяннарын җаны юк, җан урынына пар, диләр, — ә ул әнә ничек... элдертә.

Ахырда, кайтып житте ул. Шул вакыттагы шатлыкны күрсән — язып та, сөйләп тә бетерерлек түгел. Кәләше, үзенә бәгырькәен күрәп алгач, авыруын да онытты. Арткы тәпиләренә басып, барабан киеп алды да, алгы тәпиләре белән „Атлы гаскәр маршы“ көенә барабанкага башлады — егетенә шундый сюрприз хәзерләгән

¹ Патша Россиясендә чыгып килгән газета.

иде ул. Кәләшенең әнкәсе бөтенләй чуалып калды: кияүне кая утыртырга, ничек сыйларга белмәде. Төрле кардәш-ыруглар, туган-тумачалар килеп тулды— барысының да кияүне күрәселәре, кунакта тәмлерәк аштан авыз итәселәре килде.

Кияү генә бик борчулы утырды. Кәләше белән иркәләнешеп тә туймады, әйтә дә башлады:

— Мунчага кереп чыгасы иде дә тизрәк өйләнәсе иде!

— Ник алай бик кабаландырасың? — дип шаярткан булды кәләшенең анасы.

— Кире китәсем бар. Бүре тик бер генә тәүлеккә дип жибәрде.

Сөйләп бирде ул шунда эшнең ничеклеген. Үзе сөйли, үзенең күзләреннән кайнар яшьләр ага. Китәсе дә килми, китмичә дә мөмкин түгел. Сүз бирде бит, ә куян үз сүзенә хужа. Туган-тумачалары, кардәш-ыруглары сүзгә катыштылар— алар да барысы бер-авыздан: дәрәс сөйлесең, кияүкәй, диделәр: әйткән сүз—аткан ук! Алдалау дигән нәрсәнең куяннар тоқымында гомердә дә булганы юк!

Әкият бик тиз сөйләнә, ә куяннар арасында эш аңардан да тизрәк эшләнә. Иртә белән никах укыттылар, ә кич булыр алдыннан кияү үзенең яшь бикәче белән сабуулашты.

— Бүре мине әлбәттә ашаячак, — диде ул. — Син миңа тугрылыклы бул инде. Балаларың була калса, әйбәтләп тәрбиялә. Иң яхшысы, син аларны циркка бир: аларны анда барабан кагарга гына түгел, туптан борчак белән атарга да өйрәтерләр.

Һәм кинәт, онытылып китеп (тагын бүре исенә төште булса кирәк), өстәп куйды:

— Бәлки әле, бүре мине... ха-ха... гафу да итәр!

Куянын син күр дә мин күр.

Ул рәхәтләнеп туйда типтереп йөргән вакытта, бүре оясы белән куянын туган иле арасындагы жирләрдә зур бәлаләр булып алды. Бер урында бик каты яңгырлар явып, моннан бер генә тәүлек элек куян мәшәкатьсез йөзеп чыккан елга, ташып, тугыз чакрымга жәелде. Икенче урында король Андрон Никита корольгә сугыш игълан итте, нәкъ куян барасы юлда сугыш кайный. Өченче урында үләт йөри башлады— карантинны әйләнәп үтү өчен, йөз чакрымлап чабарга

кирәк. Аннары бүреләр, төлкеләр, ябалаклар — адым саен сагалап кына торалар.

Акыллы иде куян; өч сәгать запаска калдырып, алдан ук исәпләп куйган иде ул; ләкин бер-бер артлы тоткарлыктар очрый башлагач, йөрәге „жу“ итте аның. Кич буге чапты ул, төн буге чапты, тәпиләре ташка кисәлеп бетте, корсак йоннары, чәнечкеле агачларда йолкынып, салынып-салынып төште; күзләреннән нур качты, авыз кырыйларынан канлы күбек акты, ә аның әле тагын әллә нихәтле чабасы бар! Амәнәт булып калган дусы һич кенә дә күз алдынан китмәде аның. Бүре янында постта басып торган килеш уйлый бугай инде: кияүкәебез, жанкисәгем, ничә сәгәттән мине коткарырга килеп житәр икән? ди бугай. Шул исенә төшкәч, тагын да катырак элдертә башлады ул. Тауларны, уйсу жирләрен, урманнарны, сазлыктарны — берсен дә санга сукмады. Ничә тапкыр инде йөрәге ярылам-ярылам дигәндә генә калды, ләкин йөрәген дә жинде ул, буш тойгыларга үзен төп максаттан читкә тартырга ирек бирмәде. Кайгыру, яшь түгү вакыты түгел. Барлык тойгылар тынсыннар, тик дусны гына бүре авызынан тартып алып булсын!

Менә таң да ата башлады. Ябалаклар, ярканатлар йокыга талдылар. Салкын һава исеп куйды, һәм тирә-юньдә барлык нәрсә тынды, әйтерсез лә үлделәр. Ә безнең куян чаба да чаба, ә үзе: шулай ук дустымны коткара алмам микәнни? дип, һаман бер уйны уйлый.

Кояш чыгышы кызара башлады; әүвәле ерак горизонттагы ак болытлар өстенә аз гына ут сибелде, аннары күбрәк, күбрәк, һәм кинәт — ялкын! Үлэндәге чык ялт-йолт итә башлады. Көндөзгә кошлар уянып, кырмыскалар, кортлар, бөжәкләр килеп чыктылар; төтен исә борынга бәрелде; арышлар, солылар кыштырдашырга тотындылар, кыштырдау көчәйгәннән көчәя барды... Ә куян берни күрми, берни ишетми, һаман бер сүзне кабатлай: харап иттем дустымны, харап иттем!

Ниһаять, менә тау. Тау артында — сазлык һәм шул сазлыкта бүре оясы... Соңардың, куян, соңардың!

Тау башына менеп житү өчен, соңгы көчләрен жыйды ул. ... Менеп тә житте. Ләкин ул инде чаба

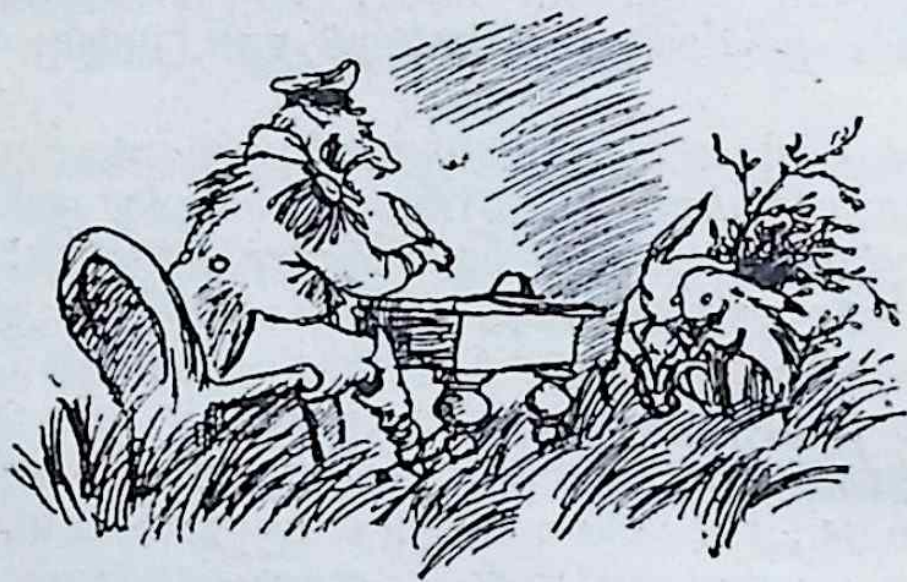
алмады, хэлдэн таеп егылды... шулай ук барып житә алмас микәнни?

Аның алдында бүре оясы, уч төбөндәге кебек күренә. Кайдадыр еракта, чиркәү манарасында, сәгать алтыны сукты, һәм һәр чаңның тавышы алжып беткән куянынң йөрәгенә чүкеч белән бәргән кебек итте. Алтынчы тапкыр сукканда, бүре үзенң оясыннан күтәрелде, киерелде һәм рәхәтеннән койрыгын болгап куйды. Менә ул амәнәт янына килде, аны аяклары белән эләктереп алды да тырнакларын аның корсагына батырды: амәнәтне икегә аерып ташламакчы булды— берсе үзе өчен, икенчесе хатыны өчен. Балалары да шунда; эти-әниләре тирәсенә утырганнар да тешләрен шалт-шолт иттерәләр, янәсе өйрәнәләр.

— Мин монда! Монда! — дип кычкырып жибәрде куян, аның тавышы йөз мең куян тавышы кебек яңгырады. Һәм ул таудан сазлыкка атылып барып төште:

Бүре аны мактап куйды шунда:

— Күрәм, — диде ул, — куяннарга ышанырга мөмкин икән. Менә сезгә минем резолюциям: вакыт житкәнче икегез дә менә шушы куак төбөндә утырып торыгыз, соңыннан мин сезне ха-ха... гафу итәрмен.

БЕР МУЖИКНЫҢ ИКЕ ГЕНЕРАЛНЫ ТУЙДЫРЫП ТОРУУ ХАКЫНДА ХИКЭЯ

Бар иде, ди, ике генерал, икесе дә акылга жиңелрәк иде, ди; һәм менә озакламыйча чуртанның кушууы, минем теләвем буенча, алар икесе дә бер буп-буш атауга барып чыктылар.

Бу генераллар гомер бую ниндидер регистратурада хезмәт иткәннәр; шунда туып, шунда тәрбияләнгәннәр, шунда картайганнар икән, димәк, бернәрсә дә аңламый торган генераллар булганнар. Хәтта һичбер сүз дә белмиләр, тик „ышаныгыз ки, мин сезне олылым һәм сезгә бирелгәнмен...“ дип кенә әйтә беләләр икән.

Кирәге булмау сәбәпле, регистратураны бетереп, генералларны иреккә чыгарып жибәрәләр. Эшсез калгач, тегеләр Петербургта, Подьяческая урамында, икесе ике яры квартирага урнашалар; икесенен дә үз кухаркасы була, икесе дә пенсия алалар. Тик кинәт буп-буш бер атауга барып чыгалар, уянып китсәләр, ни күрсеннәр: икесе бер юрган астында яталар. Әлбәттә, башта бернәрсә дә төшенмиләр, һичбер нәрсә булмаган кебек, сөйләшергә тотыналар.

— Ваше превосходительство, бик сәер бер төш күрдөм әле бүгөн, — ди генералларның берсе: — имештер, мин бер буп-буш атауда яшим икән...

Шуны әйтүе була, — сикереп тә тора! Икенче генерал да сикереп тора.

— Я аллам! Ни булды бу? Без кайда?

Икесе дә ят тавыш белән шулай дип кычкырып жибәрәләр.

Һәм бер-берсен капшап карарга тотыналар, янәсе: төшләрөндәме, өннәрөндәме бу әкәмәткә тап булдылар? Ләкин никадәр генә: төштән гайре бернәрсә түгел бу, дип бер-берен ышандырырга тырышма-сыннар, ачы чынбарлык икәнлегенә ышанырга туры килә.

Аларның каршысында бер якта дингез жәелеп ята, икенче якта кечерәк кенә коры жир сузыла, ә аның артында һаман әлегә шул очсыз-кырыйсыз дингез. Елап жибәрәләр генераллар, регистратураны япканнан бирле беренче тапкыр елаулары була бу аларның.

Бер-беренә карый башлыйлар һәм күрәләр: өсләрендә төнгә күлмәк, ә муеннарында берәр орден әленеп тора.

— Хәзер кофе эчеп жибәрсән шәп булыр иде! — ди генералларның берсе, ләкин үзләренәң колак ишетмәгән әкәмәткә тап булуларын исенә төшереп, икенче тапкыр елап жибәрә.

— Нишлибез инде без? — дип дәвам итә ул яшь аралаш, — әгәр хәзер доклад-фәлән язсаң — аңардан нинди файда чыгар?

— Менә нәрсә, — дип җавап бирә икенче генерал, — сез, ваше превосходительство, кояш чыгышына таба китегез, мин кояш башына таба барам, ә кич белән тагын шушы урында очрашырбыз; бәлки, берәр нәрсә табып куймабызмы?

Кайда кояш чыгышы, кайда кояш батышы икәннән эзли башлыйлар. Начальникларның сүзе исләренә төшә, ул бервакыт болай дигән иде: кояш чыгышын таба-сың килсә, йөзәң белән төньякка таба бас — эзләгәннең уң ягында табарсың. Төньякны эзләргә тотыналар, тегеләй дә, болай да басалар, төрле якларны сынап карыйлар, ләкин, гомер буге регистратурада хезмәт итү сәбәпле, бер якны да таба алмыйлар.

— Менә нәрсә, ваше превосходительство, сез уңга китегез, мин сулга барам, шулай әйбәтрәк булыр! — ди генералларның берсе, ул регистратурадан тыш тагын хәрби кантонистлар¹ мәктәбендә матур язу

¹ *Кантонистлар* — Патша Россиясендә, XIX йөзнен беренче яртысында солдат малайлары яшыйтән үк махсус кантонистлар мәктәбенә бирелгәннәр, аннан армиягә солдат булып күчкәннәр.

укытучысы булып та хезмәт иткән икән, һәм, димәк, акыллырак булган.

Әйтелде—эшләнде. Бер генерал уңга таба китә һәм күрә — агачлар үсеп утыралар, ә агачлар башында төрле-төрле жимешләр пешәләр. Генерал бер генә алма булса да өзмәкче була, ләкин алмалар шундый югары, менмичә өзеп була торган түгел. Менмәкче була да, ләкин бернәрсә дә чыкмый, күлмәген генә ерта. Су янына килсә, балыклар әйтерсең лә Фонтанка каналында, ятымәләрдә, — мыжлап торалар.

„Менә шушындый балыклар Подъяческаяда булсалар икән!“ — дип уйлый генерал, ашыйсы килүдән хәтта төсләре китә.

Генерал урманга керә — анда божырлар сызгыра, урман тавыклары кыткылдый, куяннар чабып йөри.

— Я раббым! Нихәтле азык! ниһәтле азык! — ди генерал, күңеле болгана башлый аның.

Берни эшләп булмый, сүз куешкан урынга буш кул белән кайтырга туры килә. Кайтса, икенче генерал инде аны көтеп тора.

— Я, ничек, ваше превосходительство, берәр нәрсә таба алдыгызмы?

— Менә „Московские ведомости“ның бер иске номерын таптым, шуннан башка берни юк.

Генераллар тагын йокларга яталар, ләкин ач карынга йокы алмый үзләрен. Әле, без булмагач пенсиябезне кем алыр, дигән фикер борчый, әле күрәп кайткан жимешләр, балыклар, божырлар, урман тавыклары, куяннар исләренә төшә.

— Кем уйлаган бит, ваше превосходительство, — ди генералларның берсе, — адәм баласының азыгы, үзенң табиғый хәлендә, очып, йөзеп йөри, имеш, агач башларында үсә, имеш.

— Әйе, — дип җавап бирә икенчесе, — дәрәсән генә әйткәндә, мин дә әлегә кадәр булкалар иртәнге кофе янына бирелгәндә нинди булсалар, шул хәлләрендә үсәләр, дип уйлый идем.

— Әйтик, берәүнең кыр тавыгы ашыйсы килә икән, димәк, ул аны әүвәле тотарга, суярга, йонын йолкырга, куырырга тиеш икән... әмма ничек эшләргә соң моны?

— Әйе, ничек эшләргә? — дип, эхо шикелле, кабатлый икенче генерал.

Сөйләшүдән туктап, йокларга тырышып карыйлар; ләкин ашыйсы килү йокыны качыра. Кыздырылган божырлар, күркәләр, дунгыз балалары күз алдыннан һич китеп тормый — кетердәп кенә пешкәннәр, тәм-леләр, яннарына кыярлар куелган, пикули һәм бүтән салат салынган.

— Хәзер мин үземнең итегемне ашар идем төсле, — ди генералларның берсе.

— Күп киелгән перчатка да бик тәмле була, — дип көрсенә икенчесе.

Кинәт генераллар бер-беренә карашып алалар: икесенең дә күзләрендә яман ут ялтырый, тешләре шыгыр-шыгыр итә, авызларыннан басынкы гына ырылдау тавышы чыга. Үрмәләшеп әкрән генә бер-беренә якыная башлыйлар һәм, күз ачып йомганчы, ярсшып ябышалар. Йоннар оча башлый, чинау, аһылдау тавышлары ишетелә; матур язу укытучысы булган генерал үз иптәшенең орденын тешләп өзә дә шундук йотып жибәрә. Ләкин агып торган канны күргәч, акылларына килгән кебек булалар. Икесе берьюлы әйтәләр:

— Алла сакласын! Без болай бер-беребезне ашап ташламыйк!

— Ничек бирегә килеп эләктек соң без! Кайсы явызы безне шулай мыскыл итте!

— Ваше превосходительство, ничектер сүз белән булса да юаньрга кирәк, юкса без монда үтерешүебез мөмкин! — дип куя генералларның берсе.

— Башлап жибәрегез! — дип җавап бирә икенче генерал.

— Сез, мәсәлән, ничек уйлыйсыз: ни өчен кояш башта калка, аннары бата, ә киресенчә түгел?

— Сәер кеше сез, ваше превосходительство; сез дә бит әүвәле торасыз, департаментка барасыз, анда язулар язасыз, аннары гына йокларга ятасыз.

— Ни өчен, мәсәлән, менә болай алдын артка китереп булмый: башта йокыга ятып, төшләр күрәп, аннары торырга?

— Һм... шулай шул. Ә мин, дәрәсән генә әйткәндә, департаментта хезмәт иткән чагымда, болай дип уйлай идем: хәзер әле иртәнге сәгать, аннары төш житәр, аннары кичке ашны бирерләр — аннары йоклар вакыт та житә.

Әмма кичке ашны телгә алу икесен дә кайгыга сала, һәм башланган сөйләшү кырт киселә.

Ләкин генералларның берсе тагын башлап жибәрә:

— Бер доктордан ишеткәнем бар, кеше бик озак вакыт үзенң сүле белән туенып тора ала икән.

— Ничек ул алай?

— Ә менә болай. Кешенң үз сүле, имештер, бүтән сүлләрне барлыкка китерә, алары, үз чиратларында, тагын сүл эшләп чыгаралар, һәм сүлләр тәмам тукталганга кадәр һаман шулай бара, имеш.

— Шуннан соң нәрсә?

— Шуннан соң нинди дә булса аш ашарга кирәк...

— Тьфү!

Кыскасы, нәрсә турында гына сөйләшә башлама-сыннар, сүз һаман ашауга кайтып төшә һәм бу аларның аппетитын котыртып жибәрә. Сөйләшүне туктатырга карар итәләр, һәм, „Московские ведомости“ газетасының табылдык номеры исләренә төшеп, йотлыгып укый башлыйлар.

„Кичә,— дип бик дулкынланган тавыш белән укый генералларның берсе,— борынгы башкалабызның хөрмәтле начальнигында парадный аш мәжлесе булды. Өстәл йөз кешелек итеп гажәп бай сервизланган иде. Барлык илләрнең байлыклары шушы әкияттәгедәй бәйрәмдә очрашырга сүз куешканнар иде дип белерсең. Монда „Шекснаның алтын стерляде“ дә, Кавказ урманнарында гына була торган урман тавыгы да, безнең төньякта февраль айларында бик сирәк очрый торган каен жиләге дә бар иде“.

— Я, раббым, тьфү! Ваше превосходительство, шуннан гайре укырлык нәрсә тапмыйсызмыни? — дип, ачыргаланып кычкырып жибәрә генералларның икенчесе һәм, иптәшеннән газетаны алып, түбәндәгеләрне укырга тотына:

„Туладан язалар: кичәгенәк, Урал елгасыннан осетр тотылу уңае белән биредәге клубта фестиваль булды. Хәтта бу якның картлары да мондый осетр тотылганны хәтерләмиләр, бигрәк тә шунысы: бу осетр частный пристав Б. булып чыкты. Бәйрәм ясауга сәбәпче булган осетрны, янына кыярлар тезеп, авызына яшелчә каптырып, зур агач табакта алып керделәр. Ул көнне дежурный старшина булган доктор П., барлык кунакларга да берәр кисәк эләксен дип, кайгыр-

тучан рәвештә күзәтеп торды. Соуслар бик төрлө-төрлө булып, нәфесен ниндине теләсә шундые бар иде...”

Беренче генерал, бүлдереп:

— Ваше превосходительство, карагыз әле, сез дә укыр урынны сайлауда саксызлык күрсәттегез! — дип, үз чиратында газетаны ала да укый башлый:

„Вяткадан язалар: борын-борыннан биредә яшәү-челәрнең берсе уха пешерүдә яна ысул уйлап тапты: тере шамбы балыгын алып, башта суктырырга кирәк, хәсрәттән балыкның бавыры үскәч...”

Генераллар башларын салалар. Нәрсәгә генә күз төшермәсеннәр, — бөтенесе ашау турында сөйли. Үзләренең үк фикерләре үзләренә каршы яман нияттә тора, чөнки никадәр генә алар бифштексларны күз алларынан кусалар да, бифштекслар көчләп күз алдына киләләр.

Һәм менә матур язу укытучысы булган генералның башына илһам килә.

— Ничек, сезнеңчә, ваше превосходительство, — ди ул шатланып, — әгәр без берәр мужикны эзләп тапсак?

— Ничек инде ул... мужикны?

— Шулай, гап-гади бер мужикны... гадәттә мужик нинди булса, шундыйны. Ул безгә хәзер булкасын да бирер иде, божырын да аулар иде, балыгын да.

— Һм... мужикны... ләкин каян алырга соң аны, мужикны? Юк ич ул.

— Ничек юк — мужик бөтен жирдә бар ул, эзләп кенә карарга кирәк! Тәгаен, кая да булса посып утырадыр әле, эштән качып.

Бу фикер генералларны шундый дэртлэндереп жи-бэрә, алар сикерешеп торалар да мужик эзлэргә ки-тэлэр.

Таба алмыйча, атау буенча бик озак йөрилэр, ләкин ахырда, кылчыклы эче икмәк исе белән сасы сарык тиресе исе буенча барып, табалар мужикны. Эзмәвер хәтле бер мужик, агач астына чалкан төшкән дә, йодрыкларын баш астына тыгып, иң оятсыз рәвештә эштән качып ята. Генералларның бик яман ачулары килә.

— Йоклап ятасыңмы, ялкау! — дип кычкыралар алар мужикка. — Биредә икенче тәүлек инде ике генерал ачлыктан тилмерә, ә син уйлап та карамыйсыңдыр әле! Хәзер үк эшкә чап!

Тора да мужик, күрә: бик кырыс генераллар икән. Башта качмакчы була тегеләрдән, ләкин тегеләр мужикка ябышалар да каталар да калалар.

Тотына мужик тегеләр каршында эшләргә.

Иң әүвәле агач башына менә. Менә дә генералларга берәр дистә бик әйбәт булып өлгергән алмаларны өзеп бирә, ә үзенә берне — әчене ала. Аннары жирне актарып, бәрәңге казып чыгара; аннары ике агач кисәге таба да, аларны бер-беренә ышкып, ут кабыза. Аннары, үзенә чәчен өзеп алып, тозак ясый һәм бер божырны тота. Ниһаять, ут ягып, ашарга пешерә. Шул хәтле күп пешерә, генералларның күңеленә: бу әрәм тамакка да берәз бирмикме икән? дигән уй килә.

Мужикның тырышуын күреп, генералларның күңелләре сөөнә башлый. Кичә чак-чак кына ачтан үлми калуларын оныталар: генерал булу нинди яхшы, беркайда да әрәм булмыйсың, дип уйлыйлар.

— Канәгатьме сез, генерал әфәнделәр? — дип сорый ул арада ялкау мужик.

— Канәгать, туган, күрәбез — тырышасын, — дип жавап бирәләр генераллар.

— Хәзер ял итеп алырга рөхсәт итмәссезме икән?

— Ял ит, дус кеше, ләкин әүвәле жеп ишеп бир.

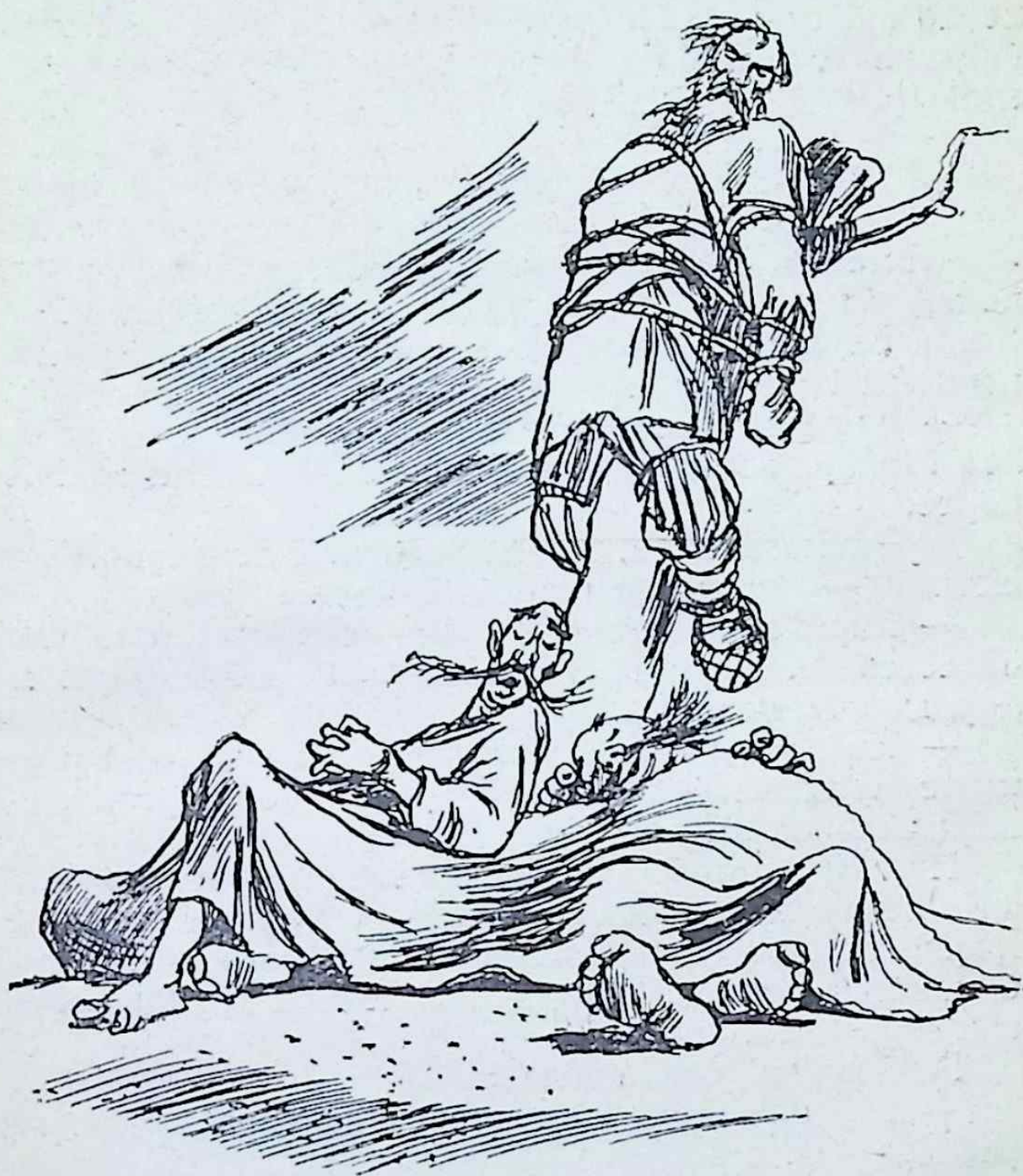
Мужик кыр басасы жыя да жебетә, талкый, төя һәм кичкә жеп эзер дә була. Генераллар, шушы жеп белән мужикны, качмасын дип, агачка бәйләп куялар да үзләре йокларга яталар.

Бер көн үтә, ике көн үтә; мужик шул кадәре остарып китә, учында аш пешерә башлый. Безнең генералларның күңелләре күтәренке, тамаклары тук, тәннәре ак, симез. Сөйләшәләр үзара: янәсе, монда без эзергә хәзер булып яшибез, ә ул арада Петербургта пенсиябез жыела да жыела.

Иртә белән тамакны туйдыргач, бер генерал икенчесеннән сорап куя:

— Сез ничек уйлыйсыз, ваше превосходительство, Вавилонда мең дә бер төрле халык торган, диләр, чынмы икән ул, әллә болай гына, икенче мәгънәдә әйтелгән сүз генәме икән?

— Чынлап та булгандыр дип уйлыйм, ваше превосходительство, чөнки юкса дөнъяда төрле телләр булуын ничек аңлатыр идең!

— Димәк, туфан да булган?

— Туфан да булган, чөнки юкса туфанга хәтле хайваннар яшәвен ничек аңлатып булыр иде? Аннары, „Московские ведомости“ да энә язалар бит...

— „Московские ведомости“ ны укымыйкмы?

Теге номерны табып алалар да, күлэгәгә утырып, укырга тотыналар: Москвада нәрсә ашаганнар, Тулада нәрсә ашаганнар, Пензада, Рязаньда нәрсә — беренче битеннән соңгы битенә хәтле укыйлар, бер дә укшымыйлар.

* * *

Күпмедер, азмыдыр яшәгәч, генералларның эчләре поша башлый. Петербургта калган кухаркаларын һаман саен ешрак исләренә төшерә башлыйлар, хәтта мыштым гына елашып та алалар.

— Ваше превосходительство, Подьяческаяда нишләп яталар икән хәзер? — дип сорый генералларның берсе.

— Әйтмәгез инде, ваше превосходительство! Күңел сыкрый! — дип жавап бирә икенчесе.

— Биредә яхшысын яхшы — сүз дә юк! Тик ни әйтсәгез дә, тәкәгә сарыксыз уңайсыз. Аннары мундир да кызганыч!

— Нинди генә кызганыч әле! Бигрәк тә дүртенче класс мундиры булса, чигүләрен генә күрсәң дә башың әйләнәп китәр!

Һәм тотыналар алар мужикны тинтерәтергә: илт тә илт безне Подьяческаяга! диләр. Бер дә исегез китмәсен! Мужик Подьяческаяны да белә икән, анда да булган, бал эчкән, сыра эчкән, мыгы буйлап аккан, авызына тимәгән.

Генераллар сөөнешәләр:

— Без бит шул Подьяческаяда тора торган генераллар! — диләр.

— Ә мин, күргәнегез булса, — ди мужик, — өйнен тышкы ягына асылган ящичка басып, стеналар буйыым яисә, чебен кебек, түбәдә йөрәм, — мин энә шул кеше буламын инде.

Һәм менә мужик, үзенең генералларын сөөндөрмәкче булып, юкны-барны тыкылдый башлый; сөөндөрмәкче була, чөнки генераллар аны, әрәм тамакны,

яраттылар, аның хезмәтеннән жирәнмәделәр. Менә ул корабль ясый—корабль түгел, ә диңгезләрне гизеп, Подъяческаяга хәтле барып житәрлек бер көймә ясый.

Генераллар, дулкында чайкалып торган көймәне күрөп:

— Кара аны син, явыз жан, батыра күрмә безне!— диләр.

— Тыныч булыгыз, генерал эфәндедәр, беренче тапкыр гына түгел!—дип җавап бирә мужик һәм сәфәр чыгарга жыена башлый.

Менә ул, йоп-йомшак аккош мамыгын жыя да, көймә төбенә жәя. Жәя дә, генералларны көймәнән төбенә сала һәм, чукунып, юлга чыга. Барган чакта генералларның давылдан, җилдән ничек куркуларын, мужикны эрәм тамаклығы өчен күпме тиргәүләрен язып та, сөйләп тә бетерерлек булмый. Ә мужик ишкәген ишә дә генералларны селетка белән сыйлый.

Ниһаять, мәнә — анакаебыз Нева елгасы, менә данлыклы Екатеринский канал, һәм менә зур Подъяческая! Кухаркалар гажәпкә калалар: аларның генераллары нинди шат, нинди таза, нинди ак! Менә генераллар кофе эчәләр, сөттә пешкән күмәч ашыйлар, мундирларын кияләр. Аннары казначействога китәләр, анда аларның күпме акча көрәүләрен сөйләп тә, язып та бетерерлек булмый!

Хәер, мужикны да онытмыйлар; бер рюмка аракы белән биш тиен көмеш чыгартып бирәләр: янәсе, күңел ач, мужик!

КЫРГЫЙ АЛПАВЫТ

Кайсы патшалыктадыр, кайсы дэүлөттөдөр бер алпавыт яшэгән, ди; яши икән, якты дөньяга карап сөөнөп бөтә алмый икән. Бөтен нәрсәсә житәрлек аның: крестьянары да, икмәге дә, терлеге дә, жире дә, бакчалары да. Тәне ак, йомшак, симез, укыганы „Хәбәр“ газетасы, үзе аңгыра икән.

Бер тапкыр бу алпавыт аллага болай дип ялвара башлый:

— Раббым! Биргәнәңә бик шөкер, бөтен нәрсәм бар. Тик бер генә нәрсә күңелемә ошамый: патшалыгыбызда мужиклар бик үрчеп китте!

Ләкин алла бу алпавытның аңгыралыгын белә һәм аның ялваруына колак салмый.

Күрә алпавыт, мужиклар кимемиләр, ә көн саен арталар, — күрә һәм шүрли башлай: бөтен байлыгымны ашап бетерсәләр нишләрсен?

Мондый хәлдә ни эшләргә икән дип, алпавыт „Хәбәр“ газетасын укып карый. Анда: тырыш! диелгән.

— Бер генә сүз язылган, — дип куя аңгыра алпавыт, — ләкин алтын сүз ул!

Һәм тырыша башлай, тырышканда да: алай-болай гына түгел, ә һаман кагыйдә буенча тырыша. Крестьянның тавыгымы алпавыт солысына керә — аны хәзер, кагыйдә буенча, ашка тотып сала; берәр крестьян алпавыт урманында яшерен генә утын-мазармы кисә — утынны хәзер алпавыт йортына китертә, ә кисүчегә, кагыйдә буенча, штраф сала.

— Быелгы елларда мин аларга күбрәк штраф белән йогынты ясым, — ди ул күршеләренә. — Чөнки штрафны алар аңлырак төшәләр.

Күрәләр мужиклар: гәрчә аңгыра булса да, алпавытның акылы дәү. Шундый кысырыклады ул аларны, борын сузарлык та урын калмады; кая гына карама-сыннар — җавап бер: ярамый, рөхсәт юк, сезнеке түгел! Терлекне сугарырга чыгарсаң — алпавыт кычкыра: су минеке! Тавык басу капкасыннан уза калса — алпавыт кычкыра: жир минеке! Жир дә, су да, һава да — барысы да аныкы булып китте. Өен яктыртырга чырасы калмады мужикның, идәннен себерергә чыбыгы калмады. Менә шунда мужиклар бөтен авыл белән аллага ялвара башладылар:

— Я раббым! Гомер буе шулай азап чиккәнче, бала-чагаларыбыз белән бергә бетсәк, ансатрак булып иде!

Мәрхәмәтле ходай ятимнәрнең яшь коеп ялваруларын ишетә, һәм аңгыра алпавыт биләмәләренә барлык жирендә мужиклар бетәләр. Кая китеп бетәләрдер ул мужиклар — берәү дә күрми, тик кинәт кибәк өермәсе күтәрелгәннен һәм мужикларның киндер штаннары, кара болыт кебек, һавада очып барганын гына кешеләр күрәп калалар. Алпавыт балконга чыга да иснәп карый: барлык биләмәләрендә һава чип-чиста булып киткән. Билгеле, бик канәгать була ул. Хәзер инде мин үземнең ак, йомшак, симез тәнкәемне рәхәттә йөздөрермен! дип уйлый.

Яши башлай ул, яши дә уйлый: ничек итеп жанга рәхәт табарга? ди.

„Үземдә театр ачып җибәрим әле!“ — дип уйлый. — Артист Садовскийга язым: янәсе, килеп чыкмиңа, сөекле дус! Үзең белән артисткалар да алып кил!

Артист Садовский риза була; үзе дә килә, артисткаларны да алып килә. Ләкин күрә, алпавытның өе буп-буш: театр куярга да, пәрдә күтәрергә дә кеше юк.

Садовский алпавыттан сорый:

— Кая куеп бетердең соң син крестьяннарыңны?— ди.

— Алла, минем догамны ишетеп, барлык биләмәләремне мужиктан тазартты.

— Аңгыра алпавыт икәнсең син, туган! Син аңгырага юынырга кем су кертә соң?

— Минем инде әллә ничә көн юынганым юк.

— Димәк, битендә гөмбә үстерергә жыенасың икән,— ди Садовский һәм, шул сүзне әйткәч, үзе дә китә, артисткаларны да алып китә.

Алпавытның якын тирәдә генә дүрт таныш генералы бар икән; шуларны искә төшереп, ул болай дип уйлап ала: ни өчен соң әле мин гел гран-пасьянс¹ та гран-пасьянс уйныйм? Генераллар белән бишәүләп пулька² уйнап карарга кирәк!

Әйтелә — эшләнә. Көнен билгеләп, чакыру кәгазьләре яза да, хатларны адреслары буенча жибәрә. Генераллары гәрчә чын генераллар булсалар да ач икәннәр, шуңа күрә бик тиз килеп житәләр. Киләләр дә гажәпләнеп бетә алмыйлар. Нәрсәдән алпавытның һавасы шулай чистарып киткән?

Алпавыт мактана:

— Алла, ди, минем догамны ишетеп, барлык биләмәләремне мужиклардан тазартты,— ди.

— Ах, бу бик яхшы булган,— дип мактыйлар алпавытны генераллар. — Димәк, хәзер сездә холоплар исе бөтенләй булмайчак?

— Бөтенләй,— дип җавап бирә алпавыт.

Бер тапкыр пулька уйныйлар, ике тапкыр пулька уйныйлар; генералларның аракы эчә торган сэгательләре житә, борчыла башлыйлар, ары-бире караналар.

— Генерал әфәнделәр, сезнең капкалап аласыгыз килә ахры?— ди алпавыт.

— Начар булмас иде, алпавыт әфәнде!

Өстәл яныннан торып, алпавыт шкафка килә һәм аннан кеше саен берәр леденец һәм берәр прәннек китерә.

¹ Гран-пасьянс — ялгыз уйнала торган карта уены.

² Пулька — акчалы уен.

Генералларның күзләре акаеп китә:

— Нәрсә соң бу?— дип сорыйлар.

— Менә хәзинәдә бары белән тамак ялгап алыгыз!

— Безгә ит булса икән! Ит булса икән безгә!

— Итем юк шул минем, генерал эфәндедәр, чөнки алла мине мужикларымнан коткарганнан бирле, кухнядагы мич тә ягылганы юк!

Ачуланалар аңа генераллар, шундый ачуланалар, хәтта генералларның тешләре шык-шык итә башлый.

— Үзең нәрсә дә булса тыгынасыңдыр ич син?— дип кычкыралар алпавытка.

— Пешмәгән нәрсәләр генә ашап торам, аннары менә прәннекләрем бар әле...

— Аңгыра алпавыт икәнсең син, туган!— диләр генераллар һәм, пульканы уйнап бетермичә, өйләренә таралалар.

Икенче тапкыр аңгыра дип атыйлар бит инде. Уйга калмакчы иде инде алпавыт, ләкин шушы вакытта күзләренә карталар чалынды да, бөтен нәрсәгә кул селтәп, гран-пасьянс уйный башлады.

— Карап карарбыз, либерал эфәндедәр, кем кемне жиңәр икән,— дип сөйләнә үзе.— Чын күнел катылыгы нәрсәләр эшли алганын исбат итәрмен әле мин сезгә.

Үзе „дамский каприз“ уенын уйный, үзе уйлана: рәттән өч тапкыр чыкса, димәк, карап тик кенә торырга кирәкми дигән сүз. Үч иткән кебек, уйнаган саен чыга, уйнаган саен чыга! Һичбер шиге калмады хәзер.

— Язмыш үзе үк төртеп күрсәтеп торгач, димәк, ахырга хәтле каты күнелле булып калырга кирәк. Хәзергә гран-пасьянс уйнау житеп торыр, барып берәзәш белән шөгыйльләним.

Һәм менә бүлмәдән бүлмәгә йөри башлый ул, йөрийөри дә утырып тора. Һаман уйлана: мужикларның исе дә булмасын өчен, бөтен нәрсәне гел пар белән дә пар белән генә эшләтәчәк ул; Англиядән фәлән төрле, фәлән төрле машиналар китертәчәк. Жимеш бакчасы утыртып жибәрәчәк: менә биредә грушалар, кара жимешләр үсәчәк; менә биредә — персиклар, биредә — әчтерхан чикләвеге! Тәрәзәдән караса — ни күрсен, барысы да ул уйлаганча, нәкъ ул дигәнчә үсеп тора! Груша агачлары, персик, абрикос агачлары, чуртанның кушуы буенча, жимешләренә авырлыгыннан сыгылып-сыгылып төшкәннәр, ә ул үзе — жимеш-

ләрне машина белән генә жыя да авызына сала! Аннары ул нинди сыерлар үрчетәчәге турында уйлый башлый: ул сыерларның тиресе дә, ите дә булмаячак, гел сөттән, гел сөттән генә торачак алар! Ул үстерәчәк жир жиләге гел икеле дә өчле булачак, кадка бишәү генә керәчәк, Москвага илтәп, әллә нихәтле сатачак ул аны. Ахырда, уйлый-уйлый арый да көзгә янына килә ул, үзен карамакчы була, караса—ни күрсен, көзгегә бер вершок тузан утырган...

Онытылып китеп, кинәт:

— Сенька! — дип кычкыра да, исенә төшәп, әйтәп куя: — Вакыт житкәнче шулай торсын әле! Каты күнеллекнең нәрсәләр эшли алганын исбат итәрмен әле мин либерал әфәнделәргә!

Караңгы төшкәнче шулай селкенеп йөри-йөри дә—аннары йокларга ята.

Ә төшендә өнәндәгесеннән дә күнеллерәк төшләр күрә ул. Имештер, аның нык торучанлыгы турында губернатор үзе беләп алган да исправниктан сорый: „Безнең өяздә нинди каты күнелле бәндә кисәге табылган ул?“ ди. Аннары, имештер, шушы нык торучанлыгы өчен аны министр иткәннәр икән, һәм ул, орденнар тагып: каты булыгыз һәм карап кына тормагыз! дип циркулярлар яза икән. Аннары, имештер, ул Евфрат белән Тигр ярларында йөри икән...

— Хава, дустым минем! — ди, имеш, ул.

Ләкин менә барлык төшләрен дә күрәп бетерде, торырга кирәк.

Ул, онытылып, тагын:

— Сенька! — дип кычкырып жибәрә, ләкин, кинәт исенә төшә дә... башын бөгә.

— Нәрсә белән шөгыйльләним икән? — дип сорый ул үзеннән.— Ичмаса, берәр шайтаны киләп тә китми!

Һәм менә шушы сүздән соң кинәт капитан-исправник үзе киләп төшә. Бик сөенеп китә ахмак алпавыт; шкаф янына йөгереп барып, аннан ике прәннек ала да, уйлый: бу шушының белән канәгать булып калса кирәк!

— Алпавыт әфәнде, зинһар, әйтегез әле: нинди мөгжиза белән сезнең крестьяннарыгыз кинәт юкка чыктылар? — дип сорый исправник.

— Ә менә болай: алла, минем догам буенча, барлык биләмәләремне бөтенләй мужиктан тазартты.

— Алай икэн; алпавыт эфэнде, э сез белмисезме, алар өчен имана кем түлэр?

— Имана? Алар! Алар үзлөре! Аларның изге бурычлары ул!

— Алай икэн; э ул имананы алардан ничек жыярга, алар бит, сезнең догагыз буенча, бөтен жир йөзөнә чәчелгәннәр.

— Ансын инде... мин белмим... үз тарафымнан, мин түлэргә риза түгел!

— Алпавыт эфэнде, иманасыз, налогсыз һәм бигрәк тә арагы һәм тоз регалиясе¹ булмаган хәлдә казначейство яши алмый, шул сезгә мәгълүм түгелмени?

— Алай булса... мин каршы түгел! Бер рюмка арагы... түләрмен!

— Беләсезме сез шуны: сезнең аркагызда базарыгыздан бер кисәк ит, бер кадак икмәк сатып алып булмый. Беләсезме, моның нәрсә белән бетүе мөмкин?

— Куйсагыз ла! Үз тарафымнан, мин бөтенесен дә бирергә риза! Менә ике бөтен прәннек!

— Ахмак сез, алпавыт эфэнде! — ди исправник, бичара прәннекләргә хәтта күз дә салмастан кайта да китә.

Бу юлы алпавыт чынлап та уйга кала. Менә өченче кеше инде аны юләр дип атады; өченче кеше инде, карап торды-торды да, төкереп, китеп барды. Чынлап та юләрме икәнни ул? Күңелендә кадерләп саклаган каты торучанлык, гади телгә күчергәч, бары тик ахмаклык һәм тилелек кенә буламы икәнни? Шулай ук, тик аның каты торучанлыгы аркасында гына иманалар һәм регалияләр тукталдымы икәнни, базарда бер кадак икмәк, бер кисәк ит табарга мөмкин булмый башладымы икәнни?

Шундый әкәмәт нәрсә китереп чыгаруын уйлап, рәхәтеннән башта пырхылдап жибәрә алпавыт, чөнки ахмак алпавыт бит ул, ләкин соңыннан исправникның: „беләсезме, моның нәрсә белән бетүе мөмкин?“ дигән сүзләре исенә төшә дә чынлап ук шүрләп куя.

Гадәтенчә бүлмәдән бүлмәгә арлы-бирле йөрөп, уйлана башлый: нәрсә булуы мөмкин? Андый-мондый күчереп утырту-мазар түгелдер ич? Мәсәлән, Чебоксарга? Яисә, Варнавинга?

¹ Регалия—нәрсәдән дә булса доход алу хокукы.

— Миңа ни, Чебоксарга да ярый. Ичмаса, дөнъя күңел катылыгының нәрсә икәнлегенә ышаныр иде,— дип сөйләнә алпавыт, ә үзе, үз күңеленнән яшереп, болай дип уйлый: „Чебоксарда, бәлки, мин үземнең жанкисәгем мужигымны очратып куймаммы?“ Йөри-йөри дә утыра, аннары тагын йөрергә тотына. Нәрсә янына гына килмәсен, барлык нәрсә әйтә кебек: ахмак та соң син, алпавыт әфәнде! Күреп тора ул: бүлмә буйлап кача-поса бер тычкан баласы карталарга таба елыша, гран-пасьянс уйный-уйный, майланып беткән карталар алар, тычкан баласының аппетитын кузгатырлык карталар.

— Кшш,— дип кычкыра ул тычкан баласына.

Ләкин тычкан баласы акыллы икән, Сенька булмаганда алпавытның тычканны берни эшләтә алмаячагын аңлый икән. Алпавытның куркытуына каршы ул койрыгын гына болгап жибәрә дә, ялт итеп диван астына кереп китә: „Туктале, ахмак алпавыт! Күрерсең әле күрмәгәннең! Карталарыңны гына түгел, майландырарак төшкәч, халатыңны да ашармын әле мин синең!“ дигәндәй, диван астыннан карап тора ул.

Күпмедер, азмыдыр вакыт үткәч, бервакыт алпавыт күрә: бакчасындагы юлларны шайтан таяклары басып киткән, агач араларында төрле еланнар да хәшәрәтләр мыжланып яталар, ә паркта ерткыч хайваннар улы. Бер тапкыр нәкъ усадьба янына бер аю килеп чүгәли дә, тәрәзәдән алпавытка карап, ялмана башлый.

— Сенька! — дип алпавыт кычкырып жибәрә, ләкин кинәт исенә төшә... һәм еларга тотына.

Әмма күңел катылыгы һаман бетми әле. Берничә тапкыр ул йомшый да башлаган иде инде, ләкин күңеле эри башлаганны сизүгә, шундук „Хәбәр“ газетасын алды да, бер минут эчендә тагын ярсыды.

— Юк, бөтенләй кыргыйлансам кыргыйланыйм, кыргый хайваннар белән бергә урманда йөрсәм йөрим, ләкин бер кеше дә: Россия дворянины князь Урус-Кучум-Килдибаев принциплардан чигенде, дип әйтә алма-сын!

Һәм менә ул кыргыйга әйләнә. Гәрчә бу вакытта инде көз житеп, шактый гына суык булса да, ул хәтта суыкны да сизми. Борынгы Исав¹ кебек, башыннан

¹ Исав — „кыргый“ кеше мәгънәсендә.

аякларына хэтле йон басты үзен, э тырнаклары тимер кебек булдылар. Борынын инде ул күптән сеңгерми, күбрәк дүрт аякланып йөри һәм шулай йөрү иң килешле, иң уңайлы йөрү булганын элек белмәгән булуына хэтта гажәпләнә. Кеше кебек сөйләшә дә алмый башлады: ни сызгыруга, ни ыжгыруга, ни үкерүгә охшамаган, ниндидер шатлыклы кычкыру тавышын үзләштереп алды ул. Ләкин койрыгы юк эле.

Кайчандыр үзенәң ак, йомшак, симез тәне рәхәттә гизгән шушы паркка чыга да, мәче кебек, күз ачып йомганчы агач башына атылып менеп, шунда сагалап утыра. Куян килеп арт тәпиләренә күтәрелгән килеш, тыңлап тора башласа (ягъни, берәр жирдә куркыныч нәрсә юкмы?) — ул ялт агач башыннан! Ук шикелле, атылып төшә, куянга барып ябыша, тырнаклары белән аны ертып ташлый һәм бөтен эчәгеләре белән, хэтта тиресен дә калдырмыйча, ашый да бетерә.

Һәм ул бик көчле, коточкыч көчле булып китте, хэтта теге кайчандыр аңа тәрәзәдән карап торган аю белән дуслашырга үзенәң хакы бар дип саный башлады.

— Михайло Иванович, телесеңме, икәү бергә куянарга каршы поход ясыйбыз? — ди аюга.

— Нигә теләмәскә! — дип җавап бирә аю. — Ләкин син, туган, юкка гына мужикларыңны бетергәнсең.

— Ни өчен юкка гына?

— Чөнки, сез дворяннарны ашауга караганда, мужикны ашау күп уңайлырак иде. Менә шуның өчен мин сиңа туп-туры әйтәм: гәрчә минем дустым булсаң да, ахмак алпавыт син!

Ә ул арада капитан-исправник, гәрчә алпавытларны яклаучы кеше булса да, мужикларның жир йөзеннән юкка чыгулары фактын белгәч, хәбәр итмичә калырга кыймады. Губернадагы начальниклар да, аның хәбәр-итүеннән борчуга төшөп, исправникка болай дип яздылар: ничек уйлыйсыз, хәзер иманаларны кем түләр? Кабакларда аракыны кем эчәр? Гаепсез эшләр белән кемнәр шөгылләнәр? Капитан-исправник җавап бирде: янәсе, казначействоны хәзер бетерергә кирәк, э гаепсез эшләр инде үзләреннән үзләре беттеләр, алар урынына өязләрдә талау, юл басу һәм үтерүләр таралды. Янәсе, шушы арада аны да, ягъни исправникны, аю дисәң аю түгел, кеше дисәң кеше түгел, ниндидер бер жанвар тотып ашый язды, шушы аю-кеше

теге ахмак алпавыт түгелме икән? дип шикләнә ул, бөтен чуалышны башлап жиберүче шул алпавыт бит.

Начальниклар, борчуга төшөп, киңәшләр дә карар бирәләр — мужикларны тотып кире кайтарырга, ә бөтен чуалышны башлап жибергән ахмак алпавытка бик нәзакәтле итеп кенә аңлатырга: ягъни, фанфаронлыгыңны ташла һәм иманаларның казначействога килүенә тоткарлык итмә.

Шушы вакытта, юри эшлэгән кебек, губерна шәһәре өстеннән, аерылып чыккан умарта иле шикелле булып, мужиклар очып баралар һәм бөтен базар мәйданын сарып алалар. Бу байлыкны шундук жыйалар да, зур корзинага тутырып, өязгә озаталар.

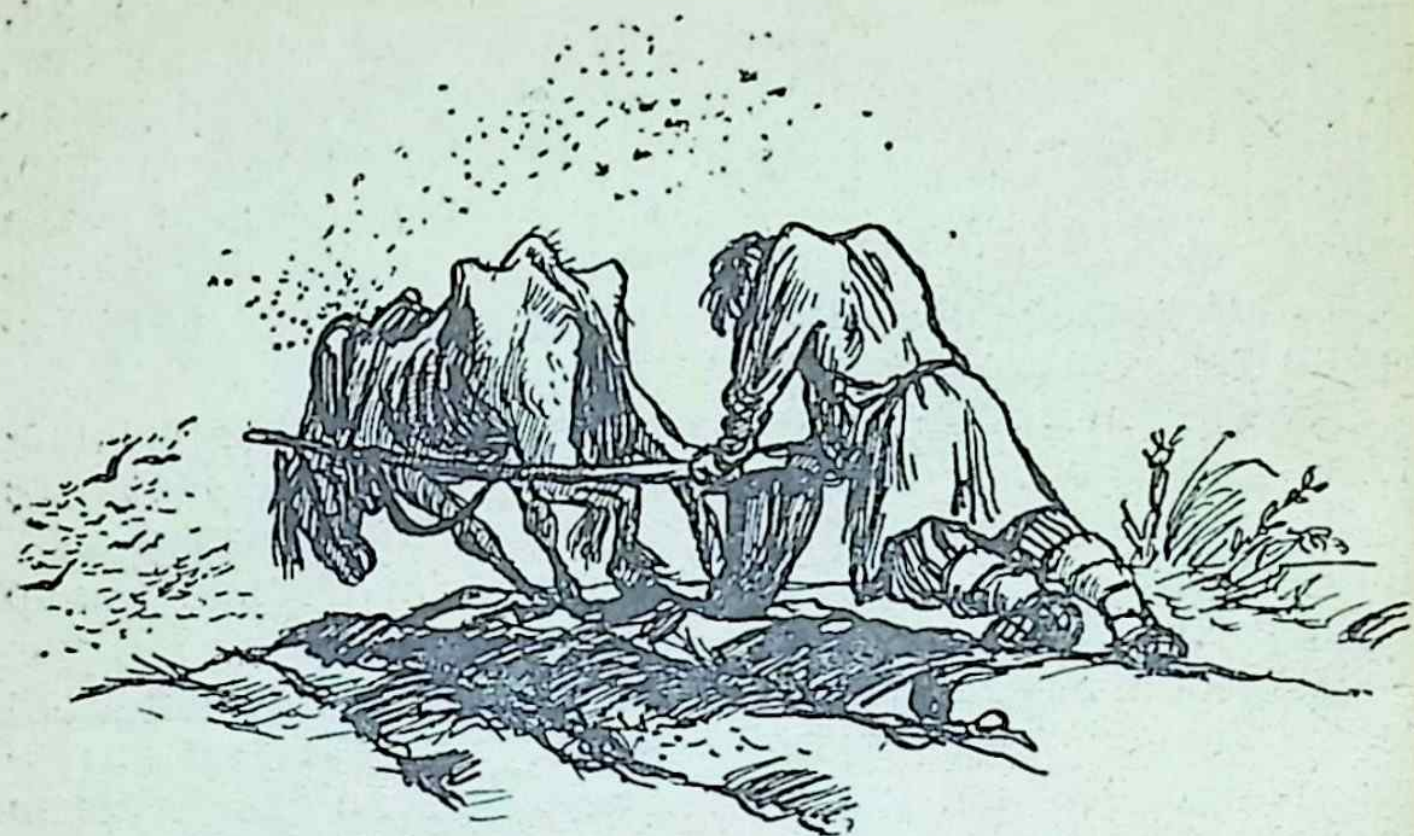
Менә бервакыт бу өяздә янадан кибәк исе, иләнгән сарык тиресе исе аңкый башлый; шул ук вакытта базарда он да, ит тә, һәртөрле терлек-туар да күренә башлый, ә имананы бер көн эчендә шул кадәр күп китерәләр, казначей, шул хәтле акчаны күрөп, гажәпләнүеннән куллары белән ботларына чаба да кычырып жиберә:

— Каян аласыз сез, шельмалар?

Ә алпавыт нишләде? дип сорарлар миннән укучылар. Моңа мин болай дип җавап бирә алам: бик зур кыенлыктар белән булса да, аны да тоттылар. Тотуга шундук: борынын сеңгерттеләр, юындырдылар һәм тырнакларын кистеләр. Аннары капитан-исправник аңа тиешле аңлату ясады, „Хәбәр“ газетасын тартып алды һәм, алпавытны Сенька карамагына тапшырып, китеп барды.

Ул алпавыт бүген дә исән. Гран-пасьянс уйный, үзенәң урманда торган чакларын сагынып, ямансылый, көчләп кушсаң гына битен-кулын доа һәм вакыт-вакыт мөгрәп куйгалый.

АТ

Ат, юл буена ятып, изелеп йокымсырый. Мужик аны, эле яңа гына туарып, чемченергә жибәрде. Ләкин аның кайгысы ашауда түгел. Ташлы каты жир туры килде аңа: мужик белән икәү аны көчкә генә сөрөп бетерделәр.

Бу Ат — интегеп, кыйналып беткән тар күкрәкле гади бер мужик жанвары иде: кабыргалары кыршау кебек, жылкәләре чиләнгән, аяклары имгәнгән; башы — салынкы, ялы — чуалып беткән; күзләреннән һәм борын тишекләреннән эрен ага; өске ирене, коймак кебек булып, салынып төшкән. Мондый хайван белән күпме эшләп булсын, ә эшләргә кирәк. Көннең көн буга Ат камыттан бушап тормый. Жәйли иртәдән кичкә хәтле жир сөрә; кышлый, кар эри башлаганга кадәр, „әйберләр“ ташый.

Ә көч жыярга аның мөмкинлегенә юк: ашаган азыгы теш имгәтергә генә ярый. Жәйли кунарга йөрткән чакларда, ичмаса, йомшак үләннән авыз итә, ә кышлый базарга „әйберләр“ ташый һәм сөрсегән салам белән тамак туйдыра. Язлый, хайваннарны кырга чыгарыр вакыт житкәч, аны, күсәкләр белән күтәрәп, аягына бастыралар; ә кырда үләннең заты да юк; көз көнендә терлекләр күрми калдырган үткән елгы сөрсегән үләннәр генә анда-санда тырпаеп торалар.

Тормышы начар аның. Ярый эле, йомшак күңелле мужикка тап булды: юкка имгәтми үзен. Сука жигеп икәү кырга чыккач, таныш тавышны ишетә Ат: „Я, жанкисәгем, көчәнеп кара эле!“ дип кычкыра аңа мужик. Аңлый Ат. Үзенең арык гәүдәсен алга сузып, арткы аякларын тери дә, башын күкрәгенә хәтле бөгеп, алгы аяклары белән тырмаша башлый. „Я, михнәткәй, өстерә эле!“ ди мужик. Үзе сука артыннан күкрәге белән этеп бара, куллары белән сука сабына шундый ябышкан, келәщә белән тоткан диярсең; аяклары туфракка бата-бата бара, күзләре һаман сукада: кыгеап китеп, сукаламыйча калдырмагае, ди. Буразнаны башыннан-башына үткәч, икесе дә калтырап төшәләр: менә ул әжәл кайчан килде! диләр. Икесенә дә әжәл: Атка да, мужикка да; көн саен әжәл.

Тузанлы авыл юлы, тар гына тасма төсле булып, авылдан авылга йөгәрә; бер авылга килеп керә дә, тагын чыгып, яңадан әллә кайларга чаба. Юлның буеннан-буена ике яклап аны кырлар саклап баралар. Кырның иге-чиге юк; як-якта да, алга таба да гел кыр; күк белән жир тоташкан урында да кыр. Кай төше алтын төсле, кай төше ямь-яшел, кай төше шәп-шәрә —авылыны, тимер божра кебек, кыр урап алган: һичбер чыгар жире юк, тик шушы жәелеп яткан очсыз-кырыйсыз кырга гына чыга ала ул. Әнә еракта бер кеше бара; ашыгып йөрүдән, бәлки, аның аяклары сөрлегеп-сөрлегеп китәдер, ә ерактан караганда ул гел бер урында таптана төсле, әйтерсең лә бөтен нәрсәне йота торган кырлар бушлыгыннан ычкына алмый ул. Чак-чак кына күзгә чалынып торган бу кечкенә нокта бер дә ераклашмый, тик берәз тоныклана гына. Тоныклана, тоныклана да көтмәгәндә генә кинәт юкка чыга, бушлык аны үзлегеннән йотып бетерә кебек.

Хәрәкәтсез генә яткан дәншәтле иксез-чиксез кырлар гасырлар буенча тып-тын торалар, әйтерсең лә үзләрендә чиксез зур көчне пленда асрыйлар. Бу көчне кем пленнан азат итәр? Кем аны дәнъяга алып чыгар? Бу бурыч ике жан иясенең: мужик белән Атның өлешенә тигән. Туган көннәреннән алып каберләренә хәтле икесе дә шушы бурыч өстендә азапланалар, кара тиргә батып бетәләр, кыр бүгенгә кадәр шушы иксез-чиксез көчне биргәнә юк —бу көч мужикның

богауларын чишэргэ тиеш, Атның чилэнгэн жылкыларен сихэтлэндерергэ тиеш.

Кояш үтереп кыздыра торган жирдэ ята Ат: тирэ-якта бер генэ агач кисэге дэ юк, э һава шундый кызган, сулыш алганда тамак көя. Авыл юлы буйлап эллэ нигэ бер генэ тузан бөтерелеп үтэ, лэкин бу тузанны күтэрүче жыл рэхэтлек китерми, э тагын һәм тагын кайнар һава алып килэ. Кигэвеннэр белэн чебеннэр, ша-шынган шикелле, Ат өстендэ айкалалар: аның колакларына, борын тишекларенэ кереп тулалар, чилэнгэн жирларен тешлилэр, э ул тешлэгэн саен колакларын гына кыймылдатып куя. Йокымсырыймы ул, эллэ үлэргэ ятамы—төшенеп булмый. Эсседэн һәм каты эшлэүдэн аның эче көйгэн, лэкин зарлана да алмый ул. Ходай хайванга зарланып юану рэхэтен дэ бирмэгэн.

Йокымсырый Ат, лэкин ял итү түгел бу, э үлем белэн тартышып, интегеп яту гына. Аның баш очында татлы төшлэр түгел, э бэйләнешсез авыр саташу болыты йөри. Бу саташуда сурэтлэр юк, хэтта куркыныч күренешлэр дэ юк, тик зур-зур таплар гына бар: я кап-кара, я ут төсле таплар. Интегүнең чигенэ житкэн Ат тик торган чакта бу таплар тик торалар, ул хэрэкэтлэнгэндэ хэрэкэтләнэлэр һәм аны үзлэре белэн бергэ төпсез упкынга өстери-лэр.

Кырның очы да юк, кырые да юк, аңардан бер яры китэ алмассың! Сукасын өстери-өстери, Ат бу кырны аркылыга да, буйга да йөрдэ, тик аның очы-кырые юк икэн. Гөрлэп иген үсеп торган чакта да, игеннэрне жыеп алгач та, ак кэфен астында катып яткан чагында да,—аркылыга һәм буйга мәһабэт булып жәелгэн, жәелгэн дэ үзе белэн тартышырга чакырып-нитеп тормый, э туп-туры кол итэ. Аны төшенеп тэ, жиңеп тэ, көчен бетереп тэ булмый: хэзер генэ үлдэ шикелле, менэ хэзер—тагын терелэ. Кайсы үлем, кайсы яшәү—һич төшенмәссең. Лэкин үлемендэ дэ, яшәешендэ дэ беренче һәм өзлексез шаһит—шушы Ат. Барлык жан иясе өчен кыр—иркенлек, киңлек һәм шигърият булса, Ат өчен ул—коллык. Кыр аны изэ, аның соңгы көчен талый һәм шуңа да карамастан канэгать түгел. Ат бер караңгыдан икенче караңгыга хэтле йөри, э аның алдында кап-кара тап тирбэлеп бара, бара һәм үз артыннан атны өстери. Менэ хэзер ул тап аның кар-

шында тирбэлә, һәм менә хәзер Ат йокы аралаш ишетә: „Я, жанкисәгем! я Михнәткәй! я!“ дип кычкыралар кебек аңа.

Бервакытта да сүнмәячәк утлы шар бер караңгыдан икенче караңгыга тикле Ат өстенә кайнар нур ташкынын сибеп тора; яңгырлар, яшеннәр, кар бураннары, суыклар бервакытта да тукталып тормаячак... Табигать барлык жан иясә өчен — аңа, тик аның өчен генә — бәла һәм михнәт. Табигатьнең бөтен тереклегенә аңа газап булып төшә, бөтен матурлыгы — агу булып керә. Аның өчен хуш ис тә юк, тавышлар гармониясе дә юк, төсләр симметриясе дә юк; сызлану, талчыгу һәм бәхетсезлек тойгысыннан башка — бер тойгыны да белми ул. Әйдә, кояш табигатьне жылы белән, якты белән сугара бирсен, әйдә, аның нурлары тереклек һәм куаныч уятсыннар, — бичара Ат тик бер генә нәрсәне белә: алар аның чиксез азап-михнәттән гыйбарәт тормышына яңа газап, яңа михнәт кенә өстәячәкләр.

Эшнең иге-чиге юк! Аның бөтен тереклегенә эш белән чикләнә; эш өчен яралган, эш өчен туган ул; эшләмәсә беркемгә кирәге юк аның, алай гына да түгел: саран хужалар әйтмешли, эшләмәгәндә зарарлы ул. Аның бөтен тормыш шарты — бары тик бер генә нәрсәгә таба юнәлтелгән: физик хезмәт чыганагы булган аның мускул көченә сүрелергә ирек бирмәү — менә ул нәрсә. Аңа азык та һәм ял да нәкъ үзенң бурычын үтәргә житәрлек күләмдә генә бирелә. Шуннан соң әйдә, кыр һәм табигать көчләре аны имгәтә бирсеннәр — аның аякларында, жилкәсендә һәм аркасында күпме яңа жәрәхәт артса да, берәүнең дә эше юк. Аның иминлегенә кирәк түгел, жәбер һәм эш күтәрә ала торган гомере генә кирәк. Бу жәберне ничәмә гасырлар буенча күтәрәдер инде, белми ул аны; ничә гасырлар буге тагын күтәрәп бара чактыр — исәпләми ул аны. Аның яшәве караңгы упкынга батып бару кебек, һәм жан иясенә мәгълүм булган барлык тойгылардан ул тик әрнүле сызлану тойгысын гына белә. Бу тойгыны аңа хезмәт бирә.

Аның тормышына ук „мәңгелек“ мөһерен сугылган. Ул яшәми дә, үлми дә. Кыр, спрут шикелле, үзенң чиксез бармаклары белән аңа ябышкан да шушы михнәтле жирдән аны жибәрми. Тышкы яктан тормыш

аны нинди генә тамгалар белән тамгаламасын, ул һәрвакыт бер хәлдә: кыйналулы, михнәтле, ни тере, ни үле. Көннәрне, елларны, гасырларны исәпләми ул; үзенәң каны белән сугара торган шушы кыр шикелле, мәңгелекне генә белә. Ул бөтен кырга таралган: анда да, монда да үзенәң арык гәүдәсе белән һаман сузаеп йөри, бөтен җирдә һаман ул, һаман шул бер килеш, һаман шул исемсез бер Ат. Аңарда бөтен бер масса яши, үлми торган, аерып алып булмый торган, бетереп булмый торган масса яши. Бу масса тик бер генә нәрсәне белә—тормыш ул мәңгелек. Ләкин тормыш үзе нәрсә соң ул? Ни өчен ул Атны үлемсезлек богавы белән богаулаган? Каян килгән ул тормыш, кая таба бара ул? — Киләчәк заман кайчан да булса бу сорауларга җавап бирсә кирәк... Ләкин, бәлки, киләчәк заман да җавап бирмәс; дөньяны өрәкләр белән тутырып, жан ияләрен шул өрәкләргә корбан иткән үткән заманның караңгы упкыны шикелле үк, ул да, бәлки, җавапсыз һәм битараф калыр.

Ат йокымсырый, ә аның яныннан бушбиерләр үтәләр. Беренче карашта берәү дә — Ат белән Бушбиер бер ата-ана баласы димәс. Ләкин аларның кардәшлекләре турындагы риваять әле онытылмаган.

Борын-борын заманда бер карт айгыр яшәгән, аның ике улы булган: берсе Ат, икенчесе Бушбиер. Бушбиер әдәпле һәм йомшак күңелле малай булган, ә Ат — әдәпсез һәм каты күңелле малай булган. Карт айгыр Атның әдәпсезлегенә бик озак түзгән, бик озак ике улын да бердәй караган (бала сөюче ата шулай итәргә тиеш тә), ләкин ахырда, ачуланып, әйткән: „Менә сезгә минем гомерлек фатихам: „Ат — салам ашар, ә Бушбиер — солы“. Шул заманнан алып башлана инде бу. Бушбиерне жылы сарайга кертәләр, астына йомшак салам җәяләр, эчәренә баллы су, ашарына тары ярмасы бирәләр; Атны, абзарга кертәп, алдына сөрсегән салам ыргыталар: әйдә, чәйнәп кара! Эчәреңә — энә шул пычрак су.

Дөньяда туганы барлыгын Бушбиер бөтенләй оныта язган иде инде. Ләкин, нидәндер эче пошып киткәч, исенә төште. „Туйдым инде бу жылы сарайдан, күңелем кайтты баллы судан, тамагымнан үтми тары ярмасы, диде ул, — барып беләп кайтыйм әле: туган энем ничек гомер кичерә икән?“

Барса ни күрсен,—аның туганы үлемсез, имеш! Ни элэксә шуның белән тукмыйлар үзен, ә ул — исән; ашаганы коры салам үзенен, ә ул—исән! Кырның кай төшенә генә күз төшермә, барлык жирдә аның туганы эшли; хәзер генә син аны биредә күрден, керфек кагып өлгөрмисен, ул инде энә кайда кыймылдый. Аңарда ниндидер игелек булырга тиеш, югыйсә аркасына төшкән таяк уалып та, ул гел исән калыр идемени!

Һәм менә бушбиерләр Ат тирәсендә йөри башладылар.

Берсе әйтә:

— Башына житеп булмый аның, чөнки ул, гел эшләп тору аркасында, уйлап эш итәргә өйрәнгән. Колактарның маңгайдан югарырак үсмәвен аңлаган ул, балта түтәсен чыбыркы белән сындырып булмаганны төшөнгән һәм, Гайса куенына сыенган шикелле, баштанаяк мәкальләргә уралып, рәхәт кенә, юаш кына яши бирә. Сау-сәламәт бул, Ат! Эшенә эшлә, уяу бул!

Икенчесе каршы төшә:

— Ах, тормышының әйбәт булуы һич тә уйлап эш итәргә остаруыннан түгел аның. Ни дигән сүз үл—уйлап эш итү? Математика формуласы кебек яки полиция буенча бирелгән приказ шикелле, жан биздергеч дәрәжәдә аңлаешлы гап-гади бернәрсә бит ул. Атның бирешмәүчәнлегенә сәбәп бу түгел, сәбәп шул: аңарда рух яшәеше һәм яшәеш рухы бар! Шушы ике байлыгы бетмәгән чакта, һичбер таяк аны жиңә алмаячак!

Өченчесе әйтә:

— Нинди көлке сүз сөйләсез сез! Рух яшәеше дә яшәеш рухы—мәгънәсез сүзләргә юкка күчереп-күчереп кую гына ич бу. Атның бирешмәүчәнлегенә аңардан түгел, ә менә нәрсәдән: ул үзе өчен „чын хезмәт“ тапкан. Шушы хезмәт аңа рух тигезлегенә бирә, аны үз вөжданы һәм халык вөжданы белән килештерә һәм аны шундый нык торучанлыкка ия итә ки, бу нык торучанлыкны гасырлар буенча сузылган коллык та жиңә алмады! Эшлә, Аткай! Терә аяктарыңны! Тырмаш! Һәм без, бушбиерләр, мәңгегә югалткан күңел сафлыгын шушы хезмәттән сосып тор.

Ә дүртенчесе (туп-туры кабакчы сараеннан чыгып) болай ди:

— Ах, әфәндедәр, әфәндедәр! Сез барыгыз да ялгышасыз! Атның башына житеп булмый икән, бу аның

өченә аерым сәбәп кереп утырганлыктан түгел, ә менә ни өчен: ул борын-борыннан үзенең язмышына ияләшкән. Хәзер аны кыйный-кыйный бер бүрәнәне сындырып бетерсәң дә, ул исән калачак. Әнә ул ята—инде жаны да юктыр шикелле, ләкин әйбәтләп камчы белән бер дэртлэндереп жибәрдең исә, ул тагын китте дигән сүз. Кем нинди әшкә куелса, шул әшне әшли дә. Әнә исәпләп карагыз, андый гарипләр кыр өстенә азмы сибелгән—һәм барысы да бердәйләр. Хәзер аларны теләсәгез нихәтле имгәтегез—алар менә шушының тикле дә кимемәячәк. Хәзер генә—ул юк, ә менә хәзер—ялт итеп жир астыннан килеп тә чыккан.

Барлык бу сөйләшүләр әш булсыннан түгел, ә эч пошканнан гына булу сәбәпле, бушбиерләр сөйләшәләр, сөйләшәләр дә, үзара әйткәләшә башлайлар. Ләкин, бәхеткә каршы, нәкъ шул вакытта мужик уяна:

— Я-ле, михнәткәй, кыймылда! — дип, ул бөтен бәхәсне чишеп ташлый.

Моңы күргән бушбиерләрнең куанычтан сулышлары күкрәкләренә сыймый башлай.

— Карагызчы, карагызчы! — дип дәррәү кычкырып жибәрәләр алар.—Карагыз әле, ул ничек сузыла, алгы аякларын ничек тери, ә арткылары белән ничек тырмаша! Әш — остадан курка, дигәннәре шушы инде ул. Терә аякларыңны, Аткай! Менә кемнән өйрәнергә кирәк! Менә кемнән үрнәк алырга кирәк! Я-ле, михнәткәй, я-ле!

ИДЕАЛИСТ КЭРЭКЭ

Кэрэкэ шыртлака белән бәхәскә керде. Кэрэкэ әйтә, дөнъяда гадел генә дә яшәп була, ди, ә шыртлака әйтә, хәйләсез — дөнъя файдасыз, ди. „Хәйлә“ диюе белән шыртлака нәрсә аңлатмакчы булгандыр, — анысы билгесез, ләкин ул бу сүзне әйткән саен, кэрэкә, бик ачуланып:

— Кабахәтлек ич бу! — дип кычкыра иде.

Шыртлака, моңа каршы:

— Менә күрерсең әле! — дип жавап кайтара иде.

Кэрэкә — идеализмга һәвәс юаш балык ул: шунның өчен монахлар ярата да аны. Ул күбрәк елга я буа төбендә (кайда тынычрак шунда) юшкынга кереп ята да үзенең тамагы өчен вак әкәм-төкәмнәр казып ала. Билгеле инде, ята, ята да берәр нәрсә уйлап чыгара. Кайчакларда хәтта тыелган нәрсәләрне уйлап чыгара ул. Ләкин кэрәкәләр үзләренең фикерләрен цензурага күрсәтмиләр, участокта да теркәтмиләр, шунлыктан аларның политик яктан ышанычлы булу-булмауларында берәү дә шикләнми. Әгәр вакыт-вакыт кэрәкәләрне аулылар икән, бу һич тә тыелган уйлар уйлаган өчен түгел, ә бик тәмле булганнары өчен.

Кэрәкәләрне күбрәк ятымә, я жылым белән тоталар; ләкин ау уңышы булсын өчен, осталык кирәк. Тәжрибәле балыкчылар моның өчен яңгырдан соң, су

болганчык вакытны сайлылар, һәм, елганы жылым белән бүлөп алып, суга таяк белән, аркан белән сугарга тотыналар, һәм, гомумән, шау-шу куптаралар. Кәрәкә бу шау-шуны ишетә дә, хөр фикерләр жиңгән икән дип уйлап, төптән өскә күтәрелә, күтәрелә дә сораша башлай: янәсе, бәйрәмгә кушылып китеп булмасмы? Менә шул чакта алар жылымга бик күп әлгәләр дә адәм баласының нәфесенә корбан булалар. Чөнки, кабатлап әйтәм, кәрәкәләр бик тәмле булалар (бигрәк тә каймакта кыздырылсалар) һәм дворян предводительләре кыздырылган кәрәкә белән хәтта губернаторларны да сыйлылар.

Шыртлакага килсәк, ул инде скептицизм чире әләктергән балык һәм шуның өстенә чәнечкеле була. Уха пешерсән, үзеннән гажәп әйбәт шулпа чыга.

Ничек туры килеп кәрәкә белән шыртлака очрашканнардыр, — белмим; ләкин шунысын беләм, бервакыт очрашкач, шундук бәхәскә керделәр. Бер бәхәсләштеләр, ике бәхәсләштеләр, бик ошап китте бу боларга, һәм алар очрашу вакытлары билгели башладылар. Су әрекмәне астына килеп туктыйлар да акыллы сүзләр сөйләшә башлайлар. Ә ак корсаклы чабаклар, алар тирәсендә әйләнә-тулгана, акыл жыялар.

Башлап кәрәкә тотына.

— Ышанмыйм мин, — ди ул, — көрәш һәм талаш-тартыш нормаль закон булсын имеш тә, жир йөзәндә барлык тереклек итүчеләр шул закон тәэсирендә яшәргә мәжбүр булсыннар, имеш. Мин кан коймыйчагына алга китүгә ышанам, гармониягә ышанам һәм бәхет—хыял ияләренәң буш фантазиясе генә булмыйча, иртәме-соңмы барлык кешенәң уртак байлыгы булчагына ышанам.

— Көтеп тор! — ди шыртлака, мыскыллап.

Шыртлака бик сабырсыз һәм кырт бәхәсләшә. Нервлары какшаган аның, бик күп кыерсытуларны татыган булса кирәк ул... Ачуы бик кабарган аның... ах, кабарган! Нәфрәткә хәтле барып житмәгән әле житүен, ләкин ышану һәм беркатлылыкның эзе дә калмаган инде. Тату тормыш урынына һәр жирдә ызгыш күрә ул; алга китү урынына — гомуми кыргыйлык күрә. Һәм әйтә ул, кем дә кем яшәргә дөгъва итсә, боларның барысын да исәпкә алырга тиеш, ди. Кәрәкәне ул „диванага“ саний, ләкин шул ук вакытта тик

аның белән генә „күңелеңне бушатырга“ мөмкин дип исәпли.

— Һәм мин ул көнне күрәчәк! — ди кәрәкә. — Мин генә түгел, бөтен кеше күрәчәк. Безне чолгап алган караңгылык—аяныч тарихи очраклылык тудырган нәрсә генә ул; хәзерге заманда, яңа тикшеренүләр аркасында, бу очраклылыкны энәсеннән жебенә кадәр тикшереп карарга мөмкинлек бар, шуңа күрә аны тудырган сәбәпләрне дә бетереп булмый торган сәбәпләр дип санарга ярамай. Караңгылык—чынбарлыктагы факт, ә яктылык—өмет ителә торган киләчәк. Һәм яктылык булачак, булачак!

— Димәк, синеңчә, бервакыт килер, чуртаннар да булмас?

— Нинди чуртаннар ул? — дип гажәпләнә кәрәкә, чөнки ул бик беркатлы жан. Мәсәлән, аның каршында әйтсәләр: „кәрәкә йокламасын өчен, суда чуртан йөри“, дисәләр, ул болай уйлый торган иде: бу чуртан дигәннәре балаларны куркыта торган су пәриә һәм су анасы шикеллерәк бернәрсә булса кирәк, һәм, билгеле инде, тамчы да курыкмый торган иде.

— Ах син тиле, тиле! Дөнъя-күләм мәсьәләләр хәл итмәкче буласың, ә үзең чуртанны да белмисең!

Шулай дип, шыртлака канатларын мыскыллы кыймылдата да үз оясына кайтып китә; ләкин озак та үтмәстән, әңгәмәчеләр тагын кайда да булса бер аулак урында очрашалар (суда күңелсез бит) һәм тагын бәхәскә керешәләр.

— Тормышта иң беренче рольне яхшылык уйный, — дип такылдарга тотына кәрәкә. — Явызлык — ул болайгына, ялгыш кына килеп эләккән, ә тормышның төп көче ни әйтсәң дә яхшылык эчендә утыра.

— Тот кесәңне!

— Ах, шыртлака, нинди мәгънәсез сүzlәр кулланасын син! „Тот кесәңне“, имеш! Җавапмыни бу?

— Асылда сиңа бөтенләй җавап бирмәскә кирәк. Тинтәк син — менә сиңа җавап шул!

— Юк, мин әйткәнне тыңлала син. Явызлыкның бервакытта да тормышта нигез булганы юк, тарих моңа шаһит. Явызлык изеп, буып, кырып, ут һәм кылыч аша уздырып торды, ә нигез булып бары тик яхшылык хезмәт итте. Яхшылык фәкыйрьләргә ярдәмгә

йөгерде, яхшылык чылбырдан һәм богаудан азат итте, яхшылык күңелләрдә әйбәт тойгылар уятты, яхшылык акылга канат бирде. Чын мәгънәсендә тормышның нигезе булган шушы фактор булмаса, тарих та булмас иде. Чөнки бит тарих дигәнең асылда үзе нәрсә соң ул? Тарих — ул азатлык хикәяте, яхшылык белән акылның явызлыкны һәм акылсызлыкны жиңүе турындагы хикәят ул.

Шыртлака, мыскыл итеп,

— Явызлык белән акылсызлыкның жиңелгән булуларын яхшы беләсең алайса? — дип куя.

— Жиңелмәгәннәр әле, ләкин жиңеләчәкләр — хак сүз сөйлим мин сиңа. Һәм тагын да тарихка таянам. Кайчандыр булганнар белән хәзергене чагыштырып кара, — һәм син бик ансат килешерсең: явызлыкның тышкы ысуллары йомшау белән генә чикләнелмәде, бәлки аның күләме дә сизелерлек кимеде. Мисал өчен, безнең халыкны, балык халкын, алып кара. Элек безне теләсә кайвакыт тоталар иде, бигрәк тә икра чәчкәндә; ул вакытта без, тилергән шикелле, үзебез үк ятмәгә керәбез бит, ә хәзерге заманда нәкъ менә икра чәчкән чакта безне тоту зарарлы дип табыла. Элек безне, вәхшиләрчә дип әйтергә мөмкин, кырганнар — Уралда, сөйләүләренә караганда, багорлар белән тоткан чакта балык каныннан су әллә ничәшәр километрларгача кып-кызыл була торган булган, ә хәзер — юк инде. Жылым, мурда һәм кармак — шуннан узасы булма! Болары турында да әле комитетларда әңгәмәләшәләр: нинди жылым белән? Нинди уңай белән тотарга? Ни өчен?

— Нинди юл белән әләксәң дә ухага әләккәч, барыбер түгелмени сиңа?

— Нинди нәрсә ул уха? — дип гажәпләнә кәрәкә.

— Ах, мур кырасы нәрсә! Исемен Кәрәкә, ә үзеңнең уха турында ишеткәнең юк, имеш. Болай булгач, минем белән сөйләшергә нинди хакың бар сиңең? Бәхәс алып бару өчен һәм фикерләреңне яклау өчен, әүвәле, аз дигәндә, эшнең шартлары белән танышырга кирәк. Һәр кәрәкәнең киләчәге уха белән бетәчәк — шундый гади хакыйкәтне дә белмәгәч, нигә сөйләшеп торган буласың? Кит... чәнчеп үтерермен!

Шыртлака чәнечкеләрен тырпайта, ә кәрәкә булдыра алган хәтле тизрәк төпкә төшөп китә. Ләкин

бер тәүлектән соң фикер көрәштерүче дуслар тагын очрашалар һәм яңадан сүз башлап җибәрәләр.

— Күптән түгел, без тора торган култыкка чуртан кереп чыкты, — ди шыртлака.

— Теге син әйткән чуртанмы?

— Шул. Килде, караштырды, әйтте: никтер бик тыныч урын кебек күренә монда. Кәрәкәләр үрчи торган урын булса кирәк? Шуны әйтте дә китте.

— Нишләргә инде миңа хәзер?

— Хәзерләнергә кирәк — бары шул гына. Кич белән, бирегә килеп, сиңа күзләрен тасырайтып тора башлагач, тәңкәләреңне һәм канатларыңны әйбәтләбрәк җыярсың да, туп-туры авызына кереп китәрсен.

— Нигә соң мин кереп китим? Гаепле булсам икән әле...

— Тиле син — менә шул сиңең гаебең. Аннары, өстәвенә симез дә. Ә инде тиле белән симезгә чуртан авызына керергә закон үзе куша.

Кәрәкә, чын күңелдән ачуланып:

— Андый законның булуы мөмкин түгел! — ди. — Чуртанның да юкка гына йотарга хакы юк, башлап аңлатма таләп итәргә тиеш. Менә мин аның белән аңлашырмын, бөтен дәрәҗәләргә чыгарып салырмын. Дәрәҗә белән мин аны кара тиргә батырырмын.

— Әйттем бит мин сиңа тиле дип, хәзер дә шуны ук әйтәм: тиле! тиле! тиле!

Шыртлака тәмам ачулана, киләчәктә кәрәкә белән бөтенләй аралашмаска үзенә сүз бирә. Берничә көннән соң, карап-карыйсың: гадәт үзенең иткән була.

— Менә барлык балыклар үзара килешсәләр икән... — дип серле итеп сүз башлап җибәрә кәрәкә.

Мондый вакытта шыртлака үзе дә каушап кала. Нәрсә турында сөйли бу тиле? — дип уйлый ул. — Әллә ниләр лыгырдап ташлавы бар, ә якында гына кушбаш йөри. Кара син аны, күзләрен дә икенче якка борган, янәсе: аның эше түгел бу, ә үзе тыңлапмы тыңлый.

— Башыңа килгән бер уйны әйтеп салма син! — дип үгетли шыртлака кәрәкәне. — Нигә ул хәтле авызыңны зур ачарга: әйтергә теләгәнеңне шыпырт кына да әйтергә мөмкин ич.

Кәрәкә, исе китмичә давам итә:

— Шыпыртлап торасым килми. Мин туп-туры әйтәм, әгәр барлык балыклар үзара килешсәләр, ул вакытта...

Ләкин шул жирдә шыршлака үзенең дуcтын тупас рәвештә бүлә.

— Синен белән сөйләшкәндә борчак ашап сөйләшергә кирәк ахры! — дип кычкыра ул кәрәкәгә һәм, итәкләрен жыештырып, үз оясына таба йөзеп китә.

Ачуы да килә, кәрәкәне дә кызгана ул. Диванасын дивана инде ул, ә шулай да, бары тик аның белән генә чын күңелдән сөйләшеп була. Читкә чәчә торган, хыянәт итә торган жан түгел, — хәзерге заманда андый сыйфатларны кемнән табарсың? Хәтәр вакыт хәзер, шундый вакыт, әтиен белән әниенә ышанырлык түгел. Менә чабаклар, алар турында турыдан-туры бер дә начар сүз әйтеп булмый, тик шулай да аларның да белештермичә ычкындырып куюлары бар! Ә куш-башлар, бәртәсләр, жәеннәр һәм бүтән түрәләр турында әйтәсе дә юк! Бер селәүчән бирсән, чаң кактырып ант итәчәкләр! Мескен кәрәкә! Алар арасында юкка әрәм булачак ул!

— Кара инде син үзең, — ди ул кәрәкәгә: — я инде, ничек итеп син дошманга (бер ходай үзе сакласын!) каршы тора алырсың? Корсагың калын, башың кечкенә һәм хәйләгә оста түгел, авызың кеп-кечкенә. Хәтта тәңкәләрең дә рәтле түгел бит. Өлгерлегең юк, житезлегең юк, — кыскасы, авыр сөякле син! Теләгән бер кеше килеп тот та ашап ташла!

Кәрәкәненә һаман үз биш тиене биш тиен:

— Гаепле булмагач, нигә ашарга соң мине? — ди ул.

— Карале, тинтәк баш! „Гаепле булган өчен“ ашыйлармыни? Ашыйлар икән, үтерәсе килгән өчен ашамыйлар, ашыйсы килгәнгә ашыйлар, — бары шул гына. Син дә ашыйсың ич. Юкка гына борының белән юшкында казынмыйсың, ә әкәм-төкәмнәр тотасың. Аларның, әкәм-төкәмнәрнең, яшисе килмимени, ә син, аңгыра баш, иртәдән кичкә хәтле алар белән бүксәңне тутырасың. Әйт әле: синен каршында аларның нинди гаебе бар, ни өчен син аларны минут саен үтереп торасың? Исеңдәме, син әйткән идең: менә барлык балыклар килешсәләр икән, дигән идең? Әгәр әкәм-төкәмнар үзара килешә калсалар, ул чакта син аңгыра башка әйбәт булыр идеме икән?

Мәсьәләне шулай туп-туры һәм күңелсез ягы белән китереп куйганнан соң, кәрәкә уңайсызланып, жиңелчә кызарып куя.

— Экәм-төкәмнәр — алар бит... — дип сөйләнәп ала ул аптыравыннан.

— Экәм-төкәмнәр — экәм-төкәм инде алар, ә кәрәкәләр — кәрәкә. Экәм-төкәмнәр белән кәрәкәләр сыйлана, кәрәкәләр белән чуртаннар. Экәм-төкәмнәрнең дә һич гаебе юк, кәрәкәләр дә гаепсез, ләкин тегеләре дә, болары да җавап бирергә тиешләр. Иәз ел уйлап утырсаң да, башка бернәрсә уйлап чыгара алмассың.

Шыртлаканың шушы сүзләреннән соң кәрәкә, юшкынның эченә үк кереп яшеренә дә, буш арада уйлый башлый. Уйлый да уйлай, ә үзе экәм-төкәмнәрне ашый да ашый. Ашаган саен күбрәк ашыйсы килә. Ахырда уйлап таба ул.

— Мин экәм-төкәмне ашыйм икән, гаепле булганнары өчен түгел, — син моны дәрәс әйткәнсең, — дип аңлата ул шыртлакага, — ашыйм, чөнки табигать үзе ашар өчен биргән аларны миңа.

— Кем әйтте сиңа моны?

— Берәү дә әйтмәде, үз күзәтүем белән шуңа ирештем. Экәм-төкәмнәрнең җаны—җан түгел, ә пар; син аны ашыйсың, ә ул аңламый да. Аннары ул шундый итеп яратылган, аны йотып җибәрмәскә мөмкин түгел. Суны авызың белән суырдың исә, бүксәндә экәм-төкәмнәр инде мыж килә. Мин аларны тотмыйм да, үзләре авызга керәләр алар. Ә кәрәкә бит ул — бөтенләй башка. Кәрәкәләрнең ун вершоклылары була, — андый аксакалны ашаганчыга хәтле, аның белән сөйләшергә кирәк әле. Аның җитди эшәкелек эшләгән булуы кирәк, эшләсә инде, ул вакытта...

— Менә чуртан үзенне йоткач белерсең әле нәрсә эшләргә кирәген. Шуңа хәтле иң яхшысы э тән тын.

— Юк, эчтән тыначак түгел мин. Гәрчә гомерем буге чуртаннарны күргәнәм булмаса да, кешедән ишетеп әйтә алам: алар да дәрәслеккә колак салалар. Әйт әле, зинһар: шундый явызлыкның булуы мөмкинме? Беркемгә тимичә тик яткан кәрәкә кинәт, алла үзе сакласын, чуртан корсагына барып керсен, ди! Гомеремдә дә ышанмыйм мин моңа.

— Чудак! Әле бая гына, үзеңнең күз алдында, монах култыктагы судан ике жылым тулы кәрәкәләр тартып чыгарды... Ничек уйлайсың: аларга сокланып карап торырмы ул?

— Белмим. Ул кәрәкәләргә ни булганы билгесез әле: әллә ашаганнар, әллә пыяла савытка утыртканнар. Бәлки, монастырь икмәген ашый-ашый, пыяла савытта жырлап яши торганнардыр!

— Алайса яшә инде син дә, башкисәр!

Көн артыннан көн үтә, ә кәрәкә белән шыртлака сүз көрәштерәләр дә сүз көрәштерәләр. Аларның яши торган урыннары тыныч, хәтта жиңелчә генә яшеллек белән дә капланган, сүз көрәштерү өчен иң уңай урын. Нәрсә турында гына сөйләшмә, нинди генә хыялларга бирелмә — берәү дә берни эшләтә алмый. Бу хәл кәрәкәне шундый йөрәкләндереп жибәрде ки, ул торган саен һаман кыюрак фәлсәфә сата башлады.

— Шулай булсын иде, балыклар бер-берен яратсыннар иде! — дип ораторлык итә ул. — Бер балык барлык балыкларны якласын, барлык балык әлегә бер балыкны якласын — менә шул вакыт тормышта чын гармония булыр иде!

Шыртлака аның күңелен суыта:

— Беләсем килә, — ди ул, — ничек итеп син чуртанны яратыр идең икән!

— Табар идем, туган, жаен! — ди кәрәкә, үзенең куәтләп. — Мин шундый сүзләргә беләм, аларны әйтүгә теләсә кайсы чуртан бер минутта кәрәкәгә әвереләчәк!

— Я-ле, әйтеп кара!

— Тотармын да болай дип сорармын: чуртан, диярмен, игелекнең нәрсә икән беләсеңме, син? Игелекнең үз халкыңа карата сиңең өскә нинди бурычлар йөкләгән беләсеңме?

— Әйттең, иске авыздан яңа сүз! Телисеңме, шушы сорауың өчен инәм белән мин сиңең корсагыңны тишим?

— Ай, кирәкми! Зинһар өчен, андый мәсьәлә белән шайра күрмә!

Яки:

— Кайчан да кайчан кече яшәтән үк безне гражданлык тойгылары белән тәрбияли башларлар, шул вакытта гына без, балыклар, үзәбезнең хокукларыбызны аңларбыз!

— Ә гражданлык тойгылары ни пычагыма кирәк булды сиңа?

— Кирәк булмаса да...

— Шул шул менә: „кирәк булмаса да“. Гражданлык тойгылары тик шул вакыт кына урынлы, кайчан алар өчен ирек бар. Юшкын эчендә яткан килеш, нишләрсен син ул тойгылар белән?

— Юшкында яткан килеш түгел, ә гомумән...

— Мәсәлән?

— Мәсәлән, монах миннән уха пешерергә уйлады, ди, ә мин аңа әйтермен: суд ясамыйча торып, мондый коточкыч жәзага тартырга хакың юк синең! диярмен.

— Ә ул, тупас сүз әйтүең өчен, сине табага, я кайнар көлгә салыр... Юк, дус кеше, юшкын эчендә яшәгән чакта гражданлык тойгылары түгел, ә аңгыра баш тойгылары булганы яхшы—бу менә дөрөс. Кайда юшкын куерак, шунда пос та, телең тешлә, аңгыра баш!

Яки кәрәкә тагын болай дип уяу килеш саташа башлый иде:

— Балык—балык белән туенырга тиеш түгел. Ашар өчен балыкка табигать аннан башка да бик күп тәмле нәрсәләр әзерләп куйган. Әкәм-төкәмнәр, чебеннәр, кортлар, үрмәкүчләр, су борчалары; аннары кыслалар, еланнар, бакалар—болар барысы да байлык, барысы да ашарга ярый.

Ә шыршлака, аны айныту өчен:

— Ә чуртаннарда кәрәкәләрне ашарга ярый, — дип куя.

— Юк, кәрәкә үзенә үзе баш ул. Табигать аңа саклану чаралары бирмәгән икән, мәсәлән, менә сиңа биргән кебек, димәк, аның шәхесен саклау өчен аерым закон чыгарырга кирәк!

— Әгәр ул закон үтәлмәсә?

— Ул вакыт аңлатма игълан итәргә кирәк: янәсе, әгәр законнар үтәлми икән, аларны бөтенләй чыгармаганың яхшы.

— Файдасы булырмы икән?

— Байтак халык оятыннан акылга килер иде дип уйлыйм.

Кабатлыйм: көн артыннан көн үтте, ә кәрәкә һаман хыялланды. Бүтән берәү булса моның өчен ичмаса борынына чиертерләр иде, ә аңа — бернәрсә дә юк. Әгәр берәз гына саграк булган булса, ул мәңге шулай такылдап яшәгән булыр иде. Ләкин ул, үзенә кем икәннен онытып жибәреп, бөтенләй киртә сикерә баш-

лады. Сөйләнде дә сөйләнде, ә ул арада язу тотып кушбаш аның янына килмәсенме: янәсе, иртәгә бу култыкка чуртан рәхим итәчәк, шулай булгач, син, кәрәкә, кара аны! Таң белән үк жавапка хәзер тор!

Әммә кәрәкә каушап калмады. Беренчедән, чуртан турында төрлө-төрлө сүзләр күп ишеткәне булганга күрә, үзенек дә аның белән танышасы килә; икенчедән, ул үзенек әлегә тылсымлы сүзгә барлыгын белә, ул сүзгә әйтә калсаң, шундук иң усал чуртан да кәрәкәгә әвереләчәк ич. Һәм бу сүзгә ул бик өмет баглый иде.

Аның болай ышануын күргәч, хәтта шыртыла да уйга калды: үземнен тискәре карашым белән артык бөгеп ташламадыммы икән? дип уйлады, бәлки, чынлап та чуртан: мине яратсыннар иде, миңа яхшы киңәш бирсеннәр иде, акылымны һәм күңелемне агартсыннар иде дип, көтеп кенә торадыр? бәлки, ул... яхшы күңелледер? Аннары кәрәкә дә тышкы яктан гына шундый тиле-миле булып күренсә кирәк, асылда үзенек карьерасын бик уйлап кора булса кирәк ул. Менә иртәгә чуртан каршына барыр да аның колагы гомердә бер көшәдән ишетмәгән чын дәрәслеккә әйтеп салыр. Ә чуртан тотар да болай дияр: чын дәрәслеккә әйткән өчен мин сиңа, кәрәкә, менә бу култыкны бүләк итәм, — шушында начальник бул!

Иртә белән чуртан килеп тә житә. Кәрәкә, бик гажәпләнеп, аңа карап тора: чуртан турында аңа нинди генә гайбәтләр лыгырдап бетермәделәр, ә ул — бүтән балыклар кебек үк икән! Тик авызы колакларына барып житкән дә тамагы нәкъ кәрәкә кереп китәрлек.

— Кәрәкә, ди ул, — сине акылга бик бай һәм сүзгә бик оста дип сөйлеләр. Синек белән сүз көрәштерергә теләм. Башла.

Кәрәкә бик тыйнак кына, ләкин артык түбәнчелек күрсәтмичә әйтә:

— Мин бәхет турысында күп уйлыйм, — ди. — Мин генә түгел, барлык балыклар бәхетле булсыннар иде. Барлык балыкларга бөтен суларда йөзәргә ирек булсын иде, әгәр инде берәрсенек юшкында яшеренеп ятасы килсә, юшкында ятарга да мөмкинлек булсын иде.

— Һм... һәм син шундый хәлнең булуы мөмкин дип уйлайсыңмы?

— Уйлайм гына түгел, сәгать саен шуны көтәм дә.

— Мәсәлән: мин йөзеп барган чакта, миңа... кәрәкә очраса?

— Очраса соң?

— Беренче ишетүем. Әгәр мин ул кәрәкәне тотып... ашасам?

— Андый закон юк, чуртан хәзрәтләре; закон туптуры әйтә: әкәм-төкәмнәр, озынборыннар, чебеннәр һәм черкиләр балыклар өчен азык булып хезмәт итсеннәр, ди. Моңардан тыш, соңрак чыккан указлар тарафыннан азык итеп билгеләнделәр: су борчалары, үрмәкүчләр, кортлар, коңгызлар, бакалар, кыслалар һәм судагы бүтән жан ияләре. Ләкин балыклар түгел.

— Минем өчен бу азрак. Кушбаш! Чынлап та шундый закон бармыни? — дип, чуртан кушбашка мөрәжәгать итә.

— Онытылып беткән закон ул, чуртан хәзрәтләре! — дип кушбаш авыр хәлдән бик оста котыла.

— Белеп торам бит мин андый законның булуы мөмкин түгеллеген. Я, тагын нәрсәне сәгать саен көтәсең син, кәрәкә?

— Тагын гаделлек өстен чыгар дип көтәм. Көчлеләр көчсезләргә кыерсытмалар, байлар ярлыларны кыерсытмалар. Шундый бер уртақ эш табылыр, ул эштә барлык балыклар үзләренә интерес табарлар һәм һәр балык үз өлешен эшләр. Син, чуртан, барлык балыклардан да көчлерәк һәм житезрәк — син эшнең дә авыраагын алырсың; ә мин кәрәкәнен сәләте шул хәтле генә, миңа эшнең дә шундыен гына бирерләр. Берәү барлык балык өчен эшләр, барлык балык берәү өчен эшләр — менә шулай булыр. Бер-беребезне якласак, безне берәү дә кимсетә алмас. Жылым әле күренеп тә өлгермәс, ә без инде сызган булырбыз! Кайсыбыз таш астына, кайсыбыз су төбенә, юшкын эченә, кайсыбыз ояга яки агач тамыры астына. Уханы болай булгач ташлап торырга туры килмәгәе!

— Белмим. Кешеләр үзләренә тәмле тоелган нәрсәне ташларга бер дә яратмыйлар. Аннары, кайчан булыр бит әле андый тормыш. Ә менә нәрсә: димәк, болай булгач, мин дә эшләргә тиеш булып чыгам?

— Бүтәннәр ничек, син дә шулай.

— Беренче ишетүем. Бар, йоклап, айнып кил!

Йокладымы кәрәкә, юкмы, ләкин һәрхәлдә акылы артмады аның. Төш вакытында ул тагын сүз көрәш-

терергә килеп житте; һәм курку түгел, элеккедән дә күтәренкерәк күңел белән килгән иде ул.

Чуртан туп-туры сорау куйды:

— Синең уеңча, мин, чуртан, эшләп йөриячәкмен, ә син минем хезмәт аркасында сыйланып ятачаксың— шулаймы?

— Барлыгыбыз да бер-беребездән... гомуми, уртак хезмәттән...

— Аңлыйм: „бер-беребездән“... димәк, миннән дә... һәм. Әмма син законга сыймый торган сүзләр сөйләсәң шикелле. Кушбаш! Хәзерге заман телендә мондый сүзләр ничек дип атала?

— Социализм, чуртан хәзрәтләре!

— Шулайдыр дип уйлаган идем аны. Бик күптән ишетеп киләм инде: кәрәкә баш күтәерергә өнди! диләр. Тукта, мин әйтәм, үзем тыңлап карыйм әле. Әнә син нинди икәнсең!

Шулай дигәннән соң, чуртан суга койрыгы белән шундый мәгънәле итеп сукты ки, нинди генә тиле-миле булмасын кәрәкә, ул да аңлады.

— Мин, чуртан хәзрәтләре, ни, болай гына, — дип сөйләнде ул, шүрләп жибәрәп.— Мин бит беркатлылык белән...

— Ярар. Беркатлылык — караклыктан да яман, дигәннәр. Юләргә ирек бирсәң, ул акыллыларны дөньяда яшәтмәс. Синең турыда миңа әллә ниләр сөйләп бетергәннәр иде, ә син кәрәкә тек кәрәкә, — башка берни түгел. Биш минут та сөйләшмәдем үзең белән, ә инде тәмам туйдырдың.

Чуртан уйга калды һәм ничектер серле итеп кәрәкәгә карап куйды. Шунда кәрәкә инде тәмам аңлап алды. Ләкин чуртанның кичәге тыгынудан соң әле тамагы тук иде бугай, авызын ачып иснәде дә, шунда ук гырылдап йоклап та китте.

Ләкин бу юлы кәрәкәнең эше бик үк хәерле булып бетмәде. Чуртан тынып калуга, кәрәкәгә төрле яктан кушбашлар ябырылдылар һәм аны сак астына алдылар.

Кич белән, кояш та батып өлгермәде, кәрәкә өченче тапкыр чуртан янына сүз көрәштерергә килде. Ләкин бу юлы инде сак астында килде, өстәвенә кайбер зарарланган жирләре дә бар иде. Атап әйтсәк, алабуга аның аркасын һәм койрык кырыен тешләгән иде.

Ләкин әле ул һаман күңелен төшерми, чөнки запаста аның тылсымлы сүзе бар әле.

Бу юлы да чуртан беренче башлады:

— Гәрчә дошманым булсаң да, — диде ул, — башыма төшкән бәлам шундый инде ахры: сүз көрәштерергә бик яратам мин! Сау-сәламәт чагыңда, башлап җибәр.

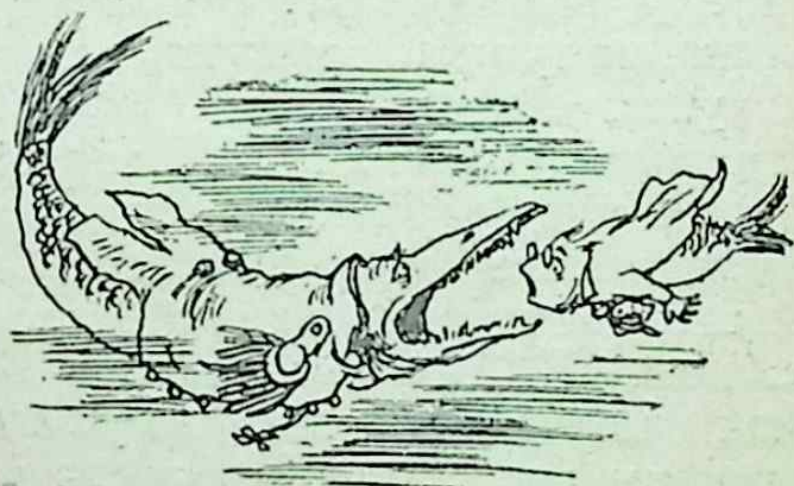
Шушы сүзләрне ишеткәч, кәрәкә үзенә йөрәге кабынып киткәнне сизде. Күз ачып-йомганчы корсагын җыештырып, канатларын җилпендереп, койрыгының калдыгы белән суны чапылдатты да, чуртанның күзләренә туп-туры карап, бөтен көчкә бакырды:

— Игелекнең нәрсә икәннен беләмсен син?

Җаңгаләндән чуртан авызын ачты. Үзе дә сизмәстән суны суырып җибәрде һәм йотарга бөтенләй теләмәгән җиреннән кәрәкәне йотып җибәрде.

Бу хәлне күреп торган балыклар бер генә секундка катып калдылар, ләкин, шундук аңнарына килеп, чуртан янына ашыктылар: әйбәт кенә йотып җибәрдегезме, тамагыгызга утырмадымы? дип сораша башладылар. Ә шыртлака (ул бөтенесен дә алдан күреп, алдан әйтеп куйган була) йөзеп алга китте һәм тантаналы итеп әйтте:

— Менә ул безнең сүз көрәштерүләребез нинди була!

УЊГАН НАЧАЛЬНИК ТУРЫНДА ЭКИЯТ.

НИЧЕК ИТЕП УЛ ҮЗЕНЕҢ ТЫРЫШЛЫГЫ БЕЛЭН
ЮГАРЫДАГЫ НАЧАЛЬНИКНЫҢ КЭЕФЕН КЫРГАН

„Кайсыдыр патшалыкта, кайсыдыр дәүләттә бер уңган начальник яшәгән, ди. Бик борын заманда булган, ди, бу, ул вакытта әле начальниклар арасында мондый кагыйдә яшәгән, имеш: мөмкин хәтле күбрәк зыян итәргә тырышмак кирәк, ә зыяннан—соңга табарак үзеннән-үзе файда килеп чыгачак.

— Обывательнең башта аяк-кулларын бәйләргә кирәк, — ди торган булганнар ул заманның генераллары, — соңыннан тәкә мөгезе кебек итеп бөгәргә кирәк һәм ахырда, эше килсен өчен, кәрпе бияләй белән сыптырырга кирәк. Шулай рәткә кәргәч, ул үзеннән-үзе әкрәнләп сулу алачак һәм адәм төсле яши башлаячак.

„Начальник бу кагыйдәне мәшәкатьсез генә үзенә борынына киртләп куйган. Димәк, зирәклең өчен бүләк итеп үзенә „ышанып тапшырылган крайны“ алган чагында, аның программасы да әзер булган инде. Башта ул фәннәрне бетерер, аннары шәһәрне яндырыр

Һәм, ахырда, халыкны куркуга салыр һәм шушыларны эшлэгән чакта һәрвакыт яшъ коеп, болай дип әйтер: ходай шаһит, бу зыянны мин аларның үз файдалары өчен эшлим! дияр. Бер ел, ике ел шулай яндыргач — бактың исә, ышанып тапшырылган край әкрелләп акылга да утыра башлар. Акылга утырды дигәндә генә — кинәт каторга!

„Каторга, ягъни шундый гомуми торак, кайсында обывательләр кеше эшенә тыгылмыйлар, дары уйлап тапмыйлар, баш мәкаләләр язмыйлар, ә рәхәт чигеп сабыр гына яшиләр. Эш көнендә эшлиләр, бәйрәмдә — начальниклар хөрмәтенә аллага гыйбадәт кылалар. Шунлыктан аларның барлык эшләре майлаган кебек бара. Фәннәр юк, ә алар хәзер дисәң хәзер экзаменга керергә эзер; аракы эчмиләр, ә аракыдан килгән доход арта да арта; чит илләрдән товар алмыйлар, ә таможняларга пошлина¹ килә дә килә. Ә ул, уңган начальник, моны күреп, сөенеп бетә алмый: хатыннарга берәр яулык бүләк итә, мужикларга — кызыл эзәр. „Менә минем каторгам нинди! — ди ул. — Менә ни өчен мин фәннәргә бетердем, кешеләргә имгәттем, шәһәргә ут төрттем! Хәзер аңлайсызмы?“

„— Ничек аңламаска — аңлайбыз.

„Шушындый өмет белән эш урынына килеп, зыян итә башлады ул. Бер ел зыян китерде, ике ел. Халыкның азык-төлеген бетерде, сәламәтлек саклауны юкка чыгарды, уку-язу эшен яндырды һәм көлен җилгә очырды. Өченче ел киткәч, үзен тикшереп караса — бу нинди могҗиза! — Ышанып тапшырылган край асылда инде адәм рәтле тора башларга тиеш иде, ә ул әле акылга да килә башламаган. Беренче килгән көнендә обывательләр ничек таң калган булсалар, шул заманнан бирле һаман авызларын ачып йөри бирәләр.

Уйга калды уңган начальник, сәбәбен эзләргә тотынды.

„Уйлый, уйлый торгач, кинәт мондый уйга килде:

„Фикер йөртү“ — сәбәп менә шул. Төрле хәлләргә исенә төшерә башлады ул. Исенә күбрәк төшергән саен, бернәрсәгә күбрәк ышана барды: нихәтле генә зыян китергән булса да, *чын* зыянга барып җитмәгән

¹ Пошлина — чит илдән товар керткән өчен алына торган налог.

икән әле ул. Барлык кешене берьюлы китереп кыса торган зыянга житмәгән икән. Житмәгән, чөнки моңа „фикер йөртү“ тоткарлык иткән. Ничә тапкырлар аның белән менә мондый хәл булганы бар: „Туздырам хәзер!“ дип акырып, кизәнеп, чабып килгән чакта кинәт „фикер йөртү“: ишәк син, туганкай, ишәк! — ди иде. Шуннан соң, шүрли дә кала торган иде ул. Әгәр дә мәгәр „фикер йөртмәсә“, ул инде эшне күптән каторгага илтөп житкезгән булыр иде.

Шушындый ачыш ясагач, ул ят тавыш белән кычкырып жибәрде:

„— Күптән сулу алган булыр идегез инде!

„Һәм еракка таба йодрыгы белән янап куйды. Шушының белән генә булса да, ышанып тапшырылган крайга файда китермәкче булды ул.

„Аның бәхетенә каршы, бу шәһәрдә бер сихерче карчык яши иде. Бу карчык киләчәкне әйтеп бирә ала иде, аннары тагын кешеләрнең „фикер йөртүен“ алып ташлый белә иде. Чабып барды уңган начальник шушы карчык янына: алып ташла!—дип кычкырды ул. Сихерче карчык, эшнең ашыгыч икәннен күрөп, ялт кына тегенең башындагы тишекне тапты да капкачын күтәрде. Кинәт тишектән нәрсәдер сызгыртып чыга башлады... Шабаш! Безнең егет фикерсез калды...

„Билгеле инде, бик шатланды. Ашарга утырса — сыныкны авызына китереп житкерә алмады, һаман читкә төртте. Шырык-шырык көлдө үзе.

„Шунда ук, эшли торган жиренә чабып барды. Бүлмә уртасына басты да зыян итмәкче булды. Итмәкче булуын булды, ә нинди зыян эшләргә, аңа ничек тотынырга—һич белмәде. Күзләрен тасырайтты, иреннәрен кыймылдатты — шуннан артык бернәрсә дә эшли алмады. Әмма үзенең фикер йөртә белми торган кыяфәте белән ул бөтен кешене куркуга төшерде, бөтенесе берьюлы качып беттеләр. Шуннан соң ул, йодрыгы белән сугып, өстәлне урталай ярды да, йөгөрөп чыгып китте.

„Чабып кырга килде. Килсә — кешеләр сукалылар, тырмалылар, печән чабалар, печән жыялар. Бу халыкны таш капчыкка утыртырга кирәк, моны белә, ләкин ничек итеп утыртырга—ансын белми. Күзләрен акайтып, бер сукачының сукасын тартып алды да, бәрөп, челпәрәмә китерде, икенчесенә ташланды, аныкын да

тетеп атмакчы булган иде, бер минут эчендә бөтен кеше куркып качты, кыр буп-буш калды. Шуннан соң ул, яна гына өелгән печән чүмәләсен туздырып ташлады да, йөгереп кайтып китте.

„Шәһәргә кайтып керде. Аңа дүрт яктан ут төртергә кирәк, моны белә, ничек итеп төртергә—анысын белми. Гадәт буенча, кесәсеннән бер кап шырпы тартып чыгарды да, шырт-шырт сыза башлады. Ләкин күкертсез башы белән. Чиркәү манарасына менеп, чаң сугарга тотынды. Бер сәгать сукты, ике сәгать сукты, ник суга — үзе дә белми. Халык йөгереп килде, сорыйлар: кая яна, атакай, кая? диләр. Ул, суга-суга арып, аска чабып төште дә тагын шырпы кабын тартып чыгарды, барысын бергә сызып, халык өстенә ыргылган иде, күз ачып йомганчы бөтен кеше төрле якка сибелде. Бер үзе калды бу. Шуннан соң, өенә кайтып, бүлмәсенә бикләнде.

„Бер атна утырды өендә, ике атна утырды; зыян китермәде, тик бернәрсә дә аңламады гына. Обывательләр дә бернәрсә аңламадылар. Ул бикләнеп, зарар китерми генә утырып торган арада, обывательләргә әйбәтләп кенә тын алырга кирәк иде, ә алар тын алу урынына куркуга төштеләр. Курыкмыйча да мөмкин түгел бит. Моңа хәтле гел зыян гына китереп торды, сәгать саен аңардан файда көттеләр. Файда була-була дип кенә торганда, кинәт тирә-юнь тып-тын: зарар да юк, файда да юк. Бу тынлыктан нәрсә көтәргә—билгесез. Каушап калды халык. Эшләрен ташлап, ояларына кереп постылар, әлифбаны оныттылар; тик утырдылар көтеп.

„Ул арада аның фикере жыела башлады. Бер тапкыр шулай тәрәзәдән карады да, аңлаган төсле булды.

„— Үземнең фикер йөртә белми торган кыяфәтем белән чын зарар китердем ахры! — дип куйды ул һәм көтә башлады: менә хәзер обывательләр капка төбемә жыелырлар да каторга сорый башларлар, дип уйлады.

„Ләкин күпме генә көтмәсен, килүче булмады. Аның барлык нәрсәсе эзер кебек инде: кырлар катып бетте, елгалар сакты, терлек-туарны түләмә авыруы кырды, язу-сызу бетте, тагын бер көчәнсәң, каторга эзер булачак. Ләкин шунсы: кемнәр белән ясар соң ул каторганы? Кая карама — бөтен жир буп-буш; тик

„кабахэтлэр“ генә, кояш яктысындагы озынборыннар кебек, көтү-көтү уйныйлар. Алар белән генә каторга ясап булмый ич. Чөнки каторга өчен дә эш белми торган гайбәтчеләр түгел, ә хезмәт сөючән юаш обыватель кирәк.

„Ачуы килде моның. Урамга йөгереп чыкты да, обывательләрнең ояларына кереп, берәм-берәм халыкны өстерәп чыгара башлады. Өстерәп чыгара да берсен—шаккатыра; икенчесен өстерәп чыгара—ансын да шаккатыра. Ләкин ул арада тагын бәла. Кырыйдагы ояга барып житкәнче, әүвәлгеләре тагын ояларына кереп беттеләр.

„Шул вакыт аның исенә төште: әле ул балачакта тәрбияче француз (эмигрант) әйтә торган иде: туган илеңне төпсез чуманга утыртасың килсә — ярдәмгә „кабахэтлэр“ не чакыр, ди торган иде.

„Сөенде бу, „кабахэтләрне“ жыйды да әйтте:
— „Кабахэтлэр, донос языгыз! — диде.

„Һәм менә бөтен крайның асты-өскә килә башлады. Кемгә кайгы, ә „кабахэтлэр“ гә сөенеч. Кыландылар, шау-гөр килделәр, уйнадылар; иртәдән алып кичкә кадәр типтерделәр. Берсе донос язды, икенчесе зыянлы проектлар уйлап чыгарды, өченчеләре сәламәтлек саклауны кайгыртып йөрде. Икмәк түгел, таяк кирәк безгә! — дип кычкырдылар. Һәм аларның барлык шушы ярым-йорты грамоталы акыру-бакырулары уңган начальникның кабинетына кереп тула бардылар. Ә ул укыды да бернәрсә дә аңламады: „Әүвәле барабан кагып, обывательләрне кинәт йокыларыннан уятырга кирәк“... сәбәп? „Обывательләрне һәрвакыт шаккатырып тотарга кирәк“... ни өчен? „Американы яңадан ябарга кирәк“... ләкин бусы минем эш түгел шикелле? Кыскасы, укый-укый аптырап бетте, ләкин бер генә резолюция дә сала алмады.

„Шәһәрнең начальнигы уйламый-нитми резолюцияләрне яудырып кына торса, бәла була шәһәр өчен, ә инде бөтенләй резолюция сала алмаса, тагын да зуррак бәла була.

„Кабахэтлэр“ не жыйды да әйтте бу:

„— Сөйләгез, кабахэтлэр, сезнеңчә, чын зарар нәрсәдән гыйбарәт?—диде.

„Һәм „кабахэтлэр“ аңа бертавыштан җавап бирделәр:

— „Безнеңчә, без кабахәтләрнең программасы бөтенләй, тамчысы да калмыйча, үтәлми торып, чын зыян килмәячәк. Ә безнең программабыз менә нинди. Без, кабахәтләр, гел сөйләп торыйк, ә бүтәннәр дәшмәсеннәр. Безнең, ягъни кабахәтләрнең, барлык ниятләре һәм тәкъдимнәре һич кичектерелмәстән кабул ителсен, ә бүтәннәрнең теләкләре игътибарсыз калдырылсын. Без, ягъни кабахәтләр, рәхәттә яшик, ә барлык бүтән кешеләр эт көнендә яшәсеннәр. Безне, кабахәтләрне, иркәләп, кадерләп кенә тотсыннар, ә барлык бүтән кешеләр богауда асралсын. Без, кабахәтләр, тарафыннан эшлängән зыян файдага саналсын, ә барлык бүтән кешеләр файда китерсәләр дә зыянга исәпләнсен. Безгә, кабахәтләргә, каршы берәү дә бер сүз әйтергә кыймасын, ә без, кабахәтләр, кем турысында нәрсә өрергә теләсәк шуны өрик. Менә шушылар барысы да үтәлгән хәлдә, чын зыян да булачак.

„Тыңлады ул кабахәтләрнең сүзләрен һәм, гәрчә аларның оятсызлыгын бер дә ошатмаса да, нишләсен, риза булды, чөнки күреп тора — тегеләр дөрес юл белән баралар.

„— Ярый, кабахәт әфәндедәр, программагызны кабул итәм, — диде. — Аңардан шактый зыян килер дип уйлыйм, — диде. — Ләкин ышанып тапшырылган крайга адәм рәтле яшәрлек зыян килерме, — бусысы эле икеле!

„Кабахәтләрнең сүзләрен такталарга язарга һәм, халык белеп торсын өчен, мәйданнарда элергә боерды да үзе тәрәзә каршына басып көтә башлады. Нәрсә булыр? Бер ай көтте, ике ай көтте; күрде бу: кабахәтләр талап, сүгенеп, чабышып йөрделәр, бер-беренең бугазына ябыштылар, ә ышанып тапшырылган край һич кенә дә адәм рәтле яши алмады. Ул гына да түгел: обывательләр ояларына шул хәтле тирән керделәр, аларны чыгарырга һичбер әмәл булмады, исәннәрме алар, юкмы — тавыш-тыннары чыкмады.

„Шул вакыт ул бер карарга килде. Капкадан чыгып, туп-туры карап китте. Бара-бара бер зур шәһәргә килеп житте. Анда югары начальник тора икән.

„Караса, күзләренә ышанмады. Әле күптән дә түгел, бу шәһәрдә почмак саен „кабахәтләр“ үзләренең программаларын кычкырып йөриләр иде, кешеләр ояларына качып беткәннәр иде, ә хәзер кинәт бөтенесе капма-

каршы: кешеләр тоткарсыз урамнарда йөриләр, ә „кабахәтләр“ ояларына яшеренеп беткәннәр!

„Кая гына карамасын — бөтен төштә хуш исле саф һава һәм жир нигъмәтләре тулып ята. Трактирга барып керде — бервакытта да, туганкай, бу хәтле сату иткәннәре юк иде! Күмәч кибетенә сугылды — бервакытта да моның хәтле күмәч пешергәннәре юк иде! Бакалея кибетенә юлыкты — икраны китереп өлгертә алмыйбыз! диделәр. Нихәтле китерсәк, шул хәтлене хәзер үк алып бетерәләр! дип сөйләделәр.

„Үзенең таныш-белешләреннән сорады бу:

— „Сәбәп нәрсәдә? Ниндәен чын зыян китерделәр соң сезгә, шул хәтле шәп атлый башлагансыз?

— „Зыяннан түгел бу, — дип җавап бирделәр аңа, — ә киресенчә. Хәзер бездә яңа начальник бит; ул бөтен зыянын бетерде. Шуңа күрә дә безнең эшләр әйбәт.

„Уңган начальник үзенең начальнигына барды. Ни күрсен, начальник тора торган өйне яңадан буяганның; швейцары—яңа, курьерлары—яңа. Ниһаять, начальник үзе дә — өр-яңа. Элекке начальниктан зыян исе аңкып тора иде, ә яңасыннан — файда аңкый. Элекке начальник — пырыш-пырыш килә торган иде, яңасы — сандугач кебек сайрый. Елмая, кулны кыса, урындык күрсәтә, ышанып тапшырылган крайның хәле турында сораша: „Ничек анда сезнең... фабрикалар, заводлар, умартачылык, терлекчелек... үсәдер бит?“ Фәрештә диярсең?

„Берни эшләр хәл юк, сөйли башлады бу. Нихәтле сөйләсә, шул хәтле эшәкерәк була барды. Менә шулай-шулай, күпме генә зыян ясасам да, сукуыр бер тиенлек тә файда чыкмады, диде. Ышанып тапшырылган крайтын ала алмады, шабаш.

„Аңламады яңа начальник.

— Кабатлагыз! — диде.

— „Менә шулай-шулай. Ниһич ничек тә *чын* зыянга барып җитә алмыйм.

— „Нәрсә сөйләсез сез?

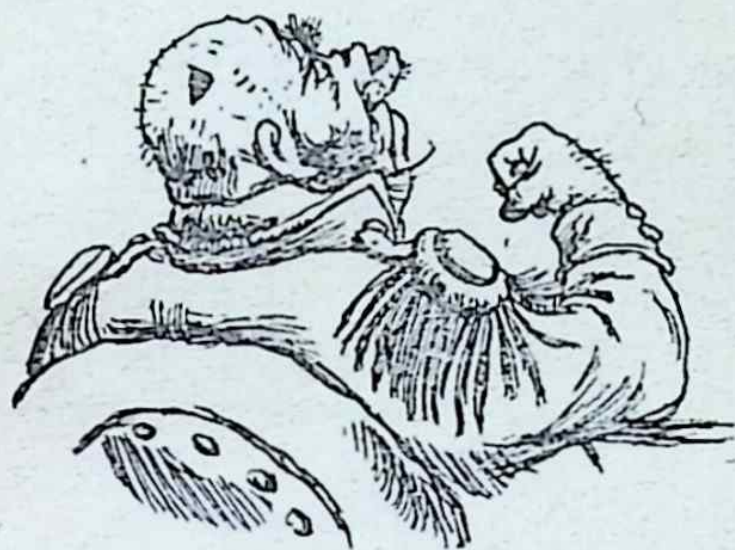
„Икесе дә берьюлы торып, бер-беренә карашып тора башладылар. Һәм яңа начальникның кылт итеп исенә төште: үзе дә күп тапкырлар үзенең начальнигына шундый мәгънәдәге циркулярны язган иде бит ул.

— „Ах, сез әнә нәрсә турында икән! — дип, шаркылдап көлеп җибәрде ул. — Әмма бит андый манерны

без инде ташладык. Хэзер без зарар ясамыйбыз, файдагына китерэбез. Чөнки елгага пычрак ыргытканнан соң, анда су тәмлерэк булыр дин көтөргө мөмкин түгел бит. Шуну борыныгызга киртлөп куегыз.

„Уңган начальник үзенә ышанып тапшырылган крайга кайтты һәм шул вакытта башлап аның борынында ике киртек бар. Берсендә (искесендә) болай диелгән: „Файдага „зыян“ аркылы иреш“; икенчесендә (яңасында) әйтелгән: „Туган илеңә файда итәсең килә икән, ул вакытта...“ калганы борынга сыймаган.

„Ләкин кайвакытларда ул киртекләрне буташтырып жиберә. Андый вакытта болай килеп чыга: тыгынсаң ни дә, ашасаң ни—барыбер түгелмени“.

ЭЧТӘЛЕК

	Бит
Акыллы баш пискаръ	3
Үзен аймаучы куян	10
Бер мужикның ике генералны туйдырып торуы хакында жикәя	17
Кыргый алпавыт	28
Ат	38
Идеалист кәрәкә	46
Уңган начальник турында әкият. Ничек итеп ул үзенен тырышлыгы белән югарыдагы начальникның кәефен кырган .	59

М. Е. Салтыков-Щедрин

СКАЗКИ

(на татарском языке)

Техник редакторы *М. Шарафутдинова*

Корректоры *М. Мирсалихова.*

Наборга бирелде 12/IX 1949 ел. Басарга кул куелды 19/XI 1949 ел. ПФ 13924

Кәгазь форматы 84×108¹/₃₂ Учет-изд. 3,28 таб. Басма табак 4,25

Табакта 44000 хәрәф. Заказ № 0255 Тираж 10000.

ТАССР Министрлар Советы янындагы Издательстволар һәм полиграфия
идарәсенең Татполиграф типографиясе. Казан, Миславский ур., йорт 9.

ТӨЗӨТҮ

Бит	Юл	Басылган	Укырга кирәк
22	Астан 9	Урал	Упа

0255

Баясе 3 сум